

YUNAN DÜŞÜNCESİNDE ÖLÜM

Yakup AKYÜZ

YUNAN DÜŞÜNCESİNDE ÖLÜM

Yakup AKYÜZ

ISBN: 978-625-5548-67-2

PA Paradigma Akademi Yayınları

Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım

Fetvane Sokak No: 29/A

ÇANAKKALE

e-mail: fahrigoker@gmail.com

Tasarım&Kapak: Himmet AKSOY

Matbaa: Meydan / 99 Baskı

Sertifika No: 76711

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığında alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Mart 2025

Memento mori, memento vivere
Ölümü unutma, unutma yaşıyorsun

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1
Yaşam ve ölüm ilişkisi.....	2
Ölümlülük ve Ölümsüzlük ilişkisi.....	5
MİTOLOJİK DÖNEMDE ÖLÜM ALGISI.....	8
YUNAN NEŞESİ VE ÖLÜMÜN MİTOLOJİK İMGESİ.....	10
HOMEROS VE HESİODOS DÜŞÜNCESİNDE ÖLÜM.....	21
YUNAN TRAGEDYALARINDA ÖLÜM.....	34
YUNAN KOMEDYALARINDA ÖLÜM	59
FELSEFİ DÜŞÜNCE ETKİSİNDE GELİŞEN VE DEĞİŞEN ÖLÜM ALGISI	65
PLATON'DA ÖLÜM DÜŞÜNCESİ	78
ARİSTOTELES'TE ÖLÜM DÜŞÜNCESİ	89
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA.....	105

ÖNSÖZ

Ölmek, ölüm düşüncesiyle yaşamak, ölüm kaygısı çekmek insan hayatında önemlidir. Yaşam, yaşamak duygusu; tam karşısında ise ölmek. Ölüm insanın ötekiyle yüzleşmesiye öteki ya ölüm sonrası idealize edilen ideal yaşama kavuşmak ya da hiçliğe uzanan bir diğer yol olabilir. Sonucu hangi bağlamda düşünülürse düşünölsün ölüm düşüncesi insanlığı meşgul etmiş ve üzerine konuşulmuştur.

Ölüm-yaşam ilişkisi bu dünyayı anlamlı kılmanın haricinde ölüm sonrası öteki dünyayı da anlamlı kılma çabası içinde olmuştur. Ayrıca insanın ölüm gerçeğı karşısında ölümsüzlüğe ulaşma çabası felsefi düşüncede önemli bir yer tutmuştur. Hayatın geçiciliğı karşısında insanın ölümsüzlük arayışı ve ezeliliğe kavuşmak istemesi bir diğer deyişle tanrısallığa ulaşma isteğı ölümle ilintilidir.

Düşünce tarihinin değışerek dönüşümü aynı paralellikte ölüm düşüncesini de etkilemiştir. Özellikle de ölüm ve buna dayalı fikirler, insan odaklı felsefede düşüncenin hümanist karakterine bağılı olarak ön plana çıkmıştır. Bakıldığında Roma dönemi düşünürlerinin ölüm üzerine düşünceleri başlı başına bir yaşam felsefesi oluşturmaktadır. Yine modern dönem varoluşçulukta insanın özünün oluşmasında ölüm ve buna dayalı kaygılar, ölümü düşüncenin odağı haline getirmiştir.

Ölüm düşüncesi ontolojik düzlemde ruh-beden ilişkisi paralelinde düşünüldüğünde ruh ve beden ilintisinde ölümün hangisinde karşılık bulduğu düşünce tarihinde tartışılmaya değeri bulunmuştur. Ölümün ruh ve beden üzerindeki etkisi, ruhun sonsuzluğu ve ölümün bir son olup olmadığı tartışmaları ayrıca değerlidir.

Çalışmanın amacı, ölümün mitolojik dönemden itibaren kazandığı anlam ve değeri Yunan düşüncesinde farklı alanlarda değerlendirmek olacaktır. Bu çalışma Yunan düşüncesinde ölüm fikrinin Aristoteles'e kadarki döneme kadar nasıl ele alındığını değerlendirmeye odaklanacaktır. Çalışma Yunan'da ölümle ilgili

konulara dikkat çekmek kaygısını gütmektedir. Çalışmanın yayınlanması aşamasında eseri okuyup değerlendiren Ebubekir ALAN, Abdullah Muaz GÜVEN, Ahmet Faruk SİLİFKE ve Enes ALTIPARMAK'a teşekkür ederim. Ayrıca Naim ŞAHİN ve Bayram DALKILIÇ hocalarıma da teşekkür ederim.

Karaman-2025

GİRİŞ

İnsan hayatının değeri insanın kendisiyle, başka insanlarla ve diğer varlıklarla kurduğu anlamlandırma ilişkisine dayanır. Anlamlandırmanın sonuçları ontolojik bağlamda aksiyonla bilgiye dayalı olarak değer kazanacaktır. Tarih, insanın en son vazgeçebildiği olgunun anlam ve anlamsallaştırma olduğunu göstermektedir. Savaş, açlık ve doğal afetler gibi felaket anlarında karşılaşılan anomali durumu anlam yoksunluğundan başka bir şey değildir. Buradan bakılınca insanı yaşamda tutan olgu, anlam araştırmasından ibarettir. Yaşamı anlamlı kılsa insanın anlamlılık ilişkisi içinde yaşamını sürdürmesine bağlıdır. Bireylerde yaşamın değerini yitirmesi, hayatın anlamsızlaşması biyolojik bağlamda sonluluğa giden yapı taşlarını hazırlamaktadır.

İnsanın hayatı anlamlandırmasında olgusal gerçeklik ve ölüm düşüncesi, birey açısından olduğu kadar toplumlar açısından da önemlidir. Bireyin ölümü salt kendisiyle ilintili olduğu kadar yaşam çevresini de derinden etkileyebilmektedir. Bazen bireylerin ölümü toplumsal kırılmalara da yol açabilmektedir. İslam toplumu açısından bakıldığında peygamberin ölümü toplumda siyasal ve sosyal anlamda derin kırılmalara yol açmıştır. Hatta toplum ölüm mersiyeleriyle peygamberin ölümünü derinden hissetmiş ve bunu düşüncesine yansıtmıştır.¹ Yine Hz. Hüseyin'in trajik ölümünün de salt bireysel bir ölüm olarak düşünülmesi yanlış olacaktır. Olay günümüze kadar İslam toplumunda bölünme ve çatışma üreten temel olaylardandır. Ancak ölüm olgusunun sosyolojik değerlendirmesi ele alacağımız çalışmanın kapsamı dışındadır.²

Ölüm olgusunun sosyolojik ve toplumsal yansımaları bir tarafa bıraktığımızda tartışılan en temel olgu, bizzat ölüm denilen şeyin

¹ Abdullah Muaz Güven, *Sahabe-i Kiramın Peygamber Efendimize Mersiyeleri* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2017), 13-22.

² Ölümün kültürel dışsallaşmadaki örneklemeleri için bkz. Mustafa Özdemir, *Anadolu Toplumsallığında Dini Metin ve İrfan Görüngüleri* (Konya: Çimke Yayınları, 2022), 112-115.

kendisidir. Yaşam-ölüm karşıtlığı içinde ölümün tam karşısında yer alan yaşamın anlamının ne olması gerektiği, ölüme nispetle değerlendirildiğinde daha çok anlam kazanacaktır. Çalışma bir tarafta acı, keder ve ıstırapların diğer tarafta neşeli anların olduğu döngüsellik içindeki yaşamı sonlandıran, bireyin aydınlığını alıp giden ölüm olgusuna dikkat çekecektir. Trajiklik ve komiklik sarmalındaki insanın yaşamla imtihanının son anı, ölüm olacaktır. Ölümle ilintili bir diğer konuya insanın ontolojik yapısı gereği Pythagorasçılık düşüncesinde karşılaşılan ve Platon düşüncesinde yetkin hale gelmiş ruh-beden ilişkisi içinde ölüm olgusunun bu iki tözle ilişkisi bir diğer problem alanı olarak durmaktadır. Ölüm deyince akla gelen bir diğer sorunsal ölüme rağmen ölümsüzlük düşüncesi içinde ezeliyeti, insanın varsa ölümsüzlüğü düzleminde ölüm ve ölümsüzlük problemi olacaktır.

Yaşam ve ölüm ilişkisi

Düşünce tarihinde insanın varlıklarla anlam ilişkisini tesis eden olgu, “varlık nedir?” sorusuna dayalı kurulan ontolojik ilintidedir. Felsefede “varlık nedir?”, “varlıkların bilgisi nasıl elde edilir?”, “insanın elde ettiği bilgilere bağlı olarak varlık hiyerarşisinde kendisini nasıl konumlandırmaktadır?” gibi varlığın özüne dayanan sorular ışığında insanın araştırılması ve çözümlenmesi devam edecektir. İnsan, varlık araştırmasında sorduğu soruların cevabını ya ölümden sonrasına bırakacak ya da yaşarken cevaplandırmaya çalışacaktır. İnsanın ölüm ve yaşam döngüsüne anlam katacak olan yaşam sevinci, varlığa yüklediği değerle ortaya çıkacaktır. Öngörülen yaşam süresi içinde ölümün insan için anlamı, ontolojik düzlemde ruh-beden ilişkisinin ölümle ilintisi ölümsüzlük düşüncesine göre çok daha pratik değer ifade edecek, ölüm-yaşam ilişkisini görünür kıлып, hayatı daha anlaşılabilir kılacaktır.

Ölüm denilince akla gelen ilk düşünce karşıtı olan yaşam olmalıdır. Ölüm, ancak yaşam fikriyle daha anlamlı olacaktır. Ya da yaşamı daha öncelikli kılabilmek için yaşam denen sürece başka bir anlam yüklemek gerekecektir. Yaşam, nefes alarak var olmanın her bir anının hazzını tatmakla, acısı ve tatlısıyla hayatı anlamlandırmakla ve alınan her bir nefesi olabildiğince hissetmekle mümkün

gözükmektedir. Bakıldığında insan için yaşam reel olarak ölümden daha gerçek ve yaşanılması gereken değerli anlardan ibaret olarak kalacaktır. Baudrillard “İçinde bulunduğumuz düal gerçeklik, dişil ve eril unsurların birbirini tamamladığı, tüm ilke ve kavramların karşıt ve diyalektik tözlerle şekillenmekte olduğı bir yaşam ve ölüm evrenidir” ve “Bütünü oluşturan bu karşıt kavramlardan birini diğerinden ayırtırmak, diğerinin de dışlanması ve daha sonra düşselleştirilmesi anlamına gelecektir” derken insanlık için yaşam ve ölüm karşıtlığını ve zorunluluğunu vurgulamıştır.³

Ölümü yaşamla birlikte değerlendirdiğimizde insan hayatında ölümün ön plana çıkması, ölümün insan yaşamındaki tüm olumlu unsurlarını olumsuzlamış olmasından kaynaklanmasıdır. İnsan, yaşamla birlikte ölümü anlamlı hale getirerek diğer canlılar arasında öne çıkar. Diğer canlılarla kıyaslandığında insan yaşamla birlikte ölümü anlamlı hale getiren tek canlıdır. Eğer insan ölümü hayatında bir dönüm noktası olarak düşünmezse, belki de ölüm insan hayatında zaten o kadar önemli bir etkiye sebep olmayacak ve insanda olumsuz bir kaygılanmaya yol açmayacaktır. Ölüm, insan hayatını etkilemesi bağlamında düşünüldüğünde, tıpkı insanın Tanrı kaygısıyla yaşamasına benzer bir rol üstlenmektedir. Kişi sadece yaşamının sonunda değil, tüm ömrü boyunca ölümlüdür. Kişinin kendi yaşamının gidişatına ve ölümün zafiyetine dair farkındalığı olmazsa, ölüm kişinin yaşamında daha az önemli olacaktır.⁴

Yaşam-ölüm ilişkisinde değerlendirilecek en temel olgulardan bir tanesi de insanın kendi ölümüdür. İnsanlar her gün ölmekte ve cenazeleri kaldırılmaktadır. Bütün bu gerçeklikler reeli anlama noktasında insanı kendi ölümüyle yüzleştirmiyor görünmektedir. Başkalarının ölümünün kişide bıraktığı boşluk onu olgusal gerçekliğiyle etkilemiş olsa da tecrübi bağlamda kendisinin ölümü üzerinde bilinç oluşturmamaktadır. Bir babanın veya annenin kendi çocuklarının ölümü ebeveynlerde acı duygusuna sebep olsa da ölüm konusundaki reel bilinç bireylerde muğlak kalmaktadır.

³ Jean Baudrillard, *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011), 233.

⁴ Todd May, *Ölüm, Felsefi Bir Deneme*, çev. Emre Keser (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 16.

Ölüm denilince akla gelen öncü tartışmalardan bir diğeri ölümün ruh ve bedenle olan ilişkisine dairdir. Başka deyişle ölümün gerçekleşmesinin yani canlılığın sonlanmasının ruh üzerinde mi yoksa beden üzerinde mi gerçekleştiği sorunsalıdır. Düşünce tarihine bakıldığında konunun kadim bir problem olduğu görülecek ve düşüncenin tarih boyunca tartışılmış ve halen de tartışılmakta olduğu gözden kaçmayacaktır. Bu bağlamda İlkçağ düşüncesinde maddeci filozoflar maddeye dayalı düşünceden hareketle konuyu değerlendirirken, Pythagorasçılık düşüncesinde ruh-beden ayırımına dayanan düalist düşüncenin Platon düşüncesinde tam ve özgün yetkinliğine kavuşmuş olduğu görülmektedir. Tartışmanın gerçekleştiği süreçte Platon'un düalist yaklaşımının dinî düşüncede yetkinliğini korumuş olması bir başka hakikattir.

Platon'da tasvir edilen ruh-beden şeklindeki iki ayrı tözün ayrışması özellikle ruhu ölümsüz ve tanrısal; bedeni arızı ve sonlu gören anlayış, dinî anlayışları ve felsefeleri yoğun şekilde etkilemiştir. Orta çağ skolastik düşüncesi ve İslam düşüncesi, ruh beden ilişkisini onların iki ayrı töz olması üzerine kurarak varlık düşüncesini ele almıştır. Hatta bu bakış dinlerde yaşamı öbür dünyaya göre anlamsızlaştıran ve değersizleştiren düşüncenin harekete geçmesi açısından ayrıca anlamlıdır. Dinlerde yaşamı çağrıştıran gülmeye dair negatif tutum, özünde yaşamı önceleyen bedenin canlılığının yaşamda yansımalarının yadsınması, göz ardı edilmesidir. Çünkü gülme tam anlamıyla eylemleri olumlayarak insanda biyolojik canlılığı ve pozitifliği sağlayan odak noktasıdır. Çünkü dinsel düşünce diyalektiğinde yaşam bedenle ilişkili ve geçici, ölüm ise ruhla ilintili ve sonsuz olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda bireyin keyfince gülmesi, fazlaca haz alması gerekli olmayıp ayrıca hoş karşılanmamıştır. Bakıldığında İbn-i Sina'nın *Ruh Kasidesi*'ndeki ruh-beden ilişkisine bakışı, bedenin geçici olduğunu ve ruhun (kuş) ise beden kafesinde hapsedildiğini ima etmektedir.⁵

Rönesans düşüncesinde de aynı konu tartışılmaya devam etmiştir. Descartes düşüncesinde iki ayrı töz çerçevesinde konu ele

⁵ Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 325-334.

alınırken, Hobbess tam maddeci anlayışla maddeyi önceleyip ruhu yok saymış, yine Leibniz ve Spinoza ise ruh ve beden ilişkisini felsefelerinde farklı bağlamlarda ele almışlardır.

Ancak konumuz salt ruh-beden ilişkisi olmayıp ölüm düşüncesi olduğundan, esas sorunumuz filozoflarca ölüm ve yaşamın nasıl anlaşıldığıdır. Ruh ve bedeni ilişkisini ayırıştıran düşüncede bildiğimiz ve algıladığımız yaşam, bedenle ilişkili kılınmakta, ölüm bir dönüm noktası görölmekte ve yine yaşam ölümle sonlanmakta iken ruhun varlığı ise ölüme rağmen sonlanmamaktadır. Yani ruh bilmediğimiz ve algılamadığımız bir bağlamda yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Hâlbuki ruh ve bedeni ayırıştırmayan materyalist ve maddeci Demokritos ise ölümü hiç de böyle ele almamaktadır. Ayrıca ruhun ölümden sonraki durumunun bir tür yaşam olarak değeriendirilip değeriendirilemeyeceğı, değeriendirilecekse de farklı bağlamda ele alınması gerektiğı ayrıca düşünölmelidir. Çünkü yaşam denilince kasıt ruh ve bedenin birlikte tecrübe ettiğı, haz ve acıların bütününe dayalı algılanan hayatilik ise bu hayatilik salt ruh hakkında hiç de gerçekçi değildir. Eğer yaşamı ruh ve beden şeklinde ayrı düşünöüp yaşamı ikisine şümüllü kılarak ve ölümü bedene has niteleyerek ruhu öldürmüyorsanız ruhun bedenle birlikte edindiğı tecrübe birikimini ve ölümle ondan arınmasını izah etmek de pek mümkün gözükmemektedir. Bedeni suçlayan ve yokluğa mahkûm eden düşünce, onun bedenle birlikte yaşadığı hazları ve tecrübeyi görmezden gelmektedir.

Ölümlölük ve Ölümsüzlük İlişkisi

Fanilik ve ölümsüzlük ilişkisinin kapsamı, yaşam ve ölüm üzerine yapılmış değeri tartışmalarına ve ölümün gerek ruh ile gerekse beden ile olan ilişkisinde neyin ölümlü neyin ölümsüz olduğu tartışmasına dayanmaktadır. Başka bir deyişle fanilik-ölümsüzlük ilişkisi “Ölüm bir gerçeklikse ölümsüz olan nedir?” sorusuna dayanan bir çözümleridir.

Ölüm ve ölümsüzlük sorunu bir diğer boyutuyla ruh-beden düalizmine dayanan bir tartışmadır.⁶ Salt maddeci bakış, ruh beden düalizmine dayanmayan düşünce, ölümle birlikte yaşamı sonlandırdığı için ölümsüzlüğü anlamsızlaştırmaktadır. Ruh ve bedeni iki ayrı töz kabul eden anlayışların sonucu anlam arayışını sürdüren ölümsüzlük, bir başka şekilde olsa bile, bedenden ayrı sadece ruhun yaşadığı bir durum ya da farklı bir beden anlayışıyla yaşamın bir şekilde sürdürülmesi anlayışına dayanmaktadır.

İnsanın ontolojik yapısının tartışılmasında felsefi kuramlar ve dinler dikkate alındığında ölümle yüzleşme ve yeniden ölümsüzlük arayışı fikirlerine birçok düşünce sisteminde rastlanmaktadır. İnsanda karşılaştığımız ölümsüzlük arayışının özünü, bilgi arayışının da nedenine koyduğumuz, insanın her şeyi aklileştirmesinde bulabiliriz. Bakıldığında insanın çevresiyle ilişkisini basit ve tutarlı düzeyde ele alan Antik medeniyetlerde bile bir tür ölümsüzlük anlayışının düşüncede etkin şekilde vurgulandığı görülür. Antik Sümer medeniyetinin en eski metni olan *Gilgameş* destanı ölümsüzlük arayışına yapılan en güçlü vurgulardan biridir. Yine aynı şekilde Antik Mısır'da mumyalama âdetinin gerisinde ölümsüzlük arayışı bulunmaktadır. Mumyalanan insanın öteki yaşamdaki sürekliliğine dayanan bir ölümsüzlük kaygısına rastlanır. Ölümsüzlük, ruhun bedenle ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Mumyalama işleminin sonunda beden devamlılığı ne kadar iyi olursa ruhun ölümsüzlüğünün de o derece mükemmel olacağı inancı hakimdir.⁷ Mısır düşüncesinin tam aksine Homeros'un metinlerinde ise kahramanlar bir an önce Hades'e geçebilmek için çaresizce bedenlerinden kurtulmak arzusu taşımaktadırlar.

İnsanlık farklı saiklerle öleceğini bilmiş olmasına rağmen ahlaki, metafiziksel ve ilmî gerekçelerle ölümsüzlük arzusu içinde bulunmuşlardır. Yaşamak asli ve tabiidir. Ölüm ise yaşamı sonlandıran bir olgudur. İnsan ölüm gerçeğini ve yaşamın geçici olduğunu bilmesine rağmen ölümsüzlüğü aramaktadır. Bu bağlamda

⁶ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 12-13; Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 254-261.

⁷ E. A. Wallis Budge, *Mısır Mitolojisinde Ölüler Kitabı* (İstanbul: Erasmus Yayınları, 2019), 165-167.

da sosyal ölümsüzlük, biyolojik ölümsüzlük vb. düşünceler ortaya çıkmıştır. Bütün bu tartışmalar ferdin ölümsüzlük arzusuna dayanmaktadır.⁸ Sonuç olarak, dinler, kültürler ve medeniyetlerde öldükten sonra yaşam ve ölümsüzlük olgusuna farklı bağlamlarda rastlanmaktadır.

⁸ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 242-244.

MITOLOJİK DÖNEMDE ÖLÜM ALGISI

Antik Yunan’da Homeros ve Hesiodos’un eserlerinin hâkim olduğu devirler mitolojilerin dönemidir. Bu dönem Thales’le birlikte başlayan ve varlığın akıl ekseninde ele alınıp değerlendirildiği devirlere kadar sürmektedir. Mitolojiler incelendiğinde burada, ölüm ve ölümün halleriyle ilgili olan pek çok Tanrı’nın bulunduğu görülmektedir.

Mitolojide ölümün hangi düzlemde işlendiği, ölümle ilgili olan tanrılar, yaşam ve ölüm tanrıları arasındaki ilişki, tanrısal varlıklar ile insan ilişkisi gibi konular önemlidir. Her ne kadar felsefi düşünüş Thales’le başlamış olsa da mitolojik düşüncenin felsefeyi etkilememiş olması düşünülemez. Düşüncenin döngüsellliği açısından da bu düşünce olanaklı ve tutarlı gözükmez. Düşüncenin kavramlar üzerinden geliştiği gerçekliğinde düşüncenin diyalektiğinin kavranılması daha anlamlı hale gelecektir. Ölüm hakkında da benzer değerlendirmede bulunarak mitolojik ölüm algısının felsefedeki ölüm algısını pekâlâ etkilediğini söyleyebiliriz. Felsefede ölüm ve ona dayalı düşüncenin yapılarının arkaik izlerinin mitolojide bulunduğu söylene abartı yapılmış sayılmayacaktır.

Helenistik ve Roma dönemi filozoflarına geldiğimizde bu yazarlar ölüm fikrini, etik ve siyaset etkileşiminin ışığında ve egemen devlet düşüncesinin hakimiyet kazandığı bireysel kurtuluşun öne çıktığı bir ortamda tartışa gelmişlerdir.⁹ Antik Yunan’da “şimdiki yaşamın ölüm, ölümün ise yaşam olup olmadığı” tartışması dahi yapılmıştır ki bu durum ölümün önemini vurgulaması açısından dikkate değerdir. Platon, *Gorgias* diyalogunda Euripides’e atfen bu düşüncesini dile getirir. “Öyleyse kim bilebilir ki yaşamın ölüm

⁹ Elmalı, Osman, Özden, Ömer, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (İstanbul, 2016), 175.

olmadığını, burada ölüm dediğimiz şeye de aşağıda yaşam denmediğini.”¹⁰

Mitolojilerde ölümlülerin bazı istisnalar dışında Hades’e gidince asla yaşama dönemedikleri anlatılır. Zira dönmek isterlerse Kerberos köpeğinden kurtulamayacaklardır. Herkes köpeğin dehşetinden korkar ve kimse o kapıyı geçemez. Hesiodos köpeğin korkunçluğunu “girenlere yaltaklanır kuyruğu kulaklarıyla, ama gireni bir daha bırakmaz dışarı, pusuda bekleyip paramparça eder, çıkmak için kapıya gelenleri” şeklinde dile getirir.¹¹

Hades, aynı zamanda ölümler ülkesinin de adıdır. Bugün mezarlık şeklinde adlandırılan kent dışındaki yer, nekropolis (ölüler şehri) şehrin dışındadır. Hades ülkesi Asphodel, Tartarus ve Elysium olmak üzere üçe ayrılır. Ölen insanlar, fani yaşamlarında iyilerse Elysium’da, ne kötü, ne de iyilerse Asphodel’de yaşamlarını sürdürürler. Zeus ve Olimpos tanrılarının düşmanları, katiller vb. kişiler ise ceza olarak Tartarus’a atılırlar. Ayrıca Hades’in ülkesinde Phlegeton (ateş ırmağı), Lethe (unutuş ırmağı) ve tanrılar adına yemin ettikleri kutsal ırmak Styx bulunur. Zeus gibi Hades de insanlara rüyalar gönderir. Düşler yer altı dünyasından çıkarken iki kapıdan geçerler. Boynuz kapıdan çıkanlar güzel ve iyi rüyalar, fildişi kapıdan çıkanlar kötü rüyalar.¹²

Bahse konu mitolojik öğeler Homeros ve Hesiodos’un eserlerinde yer almaktadır. İlerleyen bölümler, bu iki ozanın düşüncesindeki ölüm fikrinin nasıl ele alındığına odaklanacaktır.

¹⁰ Platon, *Gorgias*, çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 492.

¹¹ Hesiodos, *Theogonia&İşler ve Günler*, çev. Azar Erhat - Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 33, 770-775.

¹² Carl Kerényi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, çev. Oğuz Özügül (Say Yayınları, 2018), 191-199.

YUNAN NEŞESİ VE ÖLÜMÜN MİTOLOJİK İMGESİ

Batı Medeniyetinin mimarı olan Yunanlıların felsefi düşüncesi ilk defa nasıl başlattıkları sorusu felsefe tarihinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Batı düşüncesinin mimarı olan bu medeniyet pek çok yönde incelenmiş, çeşitli varsayımlar ortaya atılmıştır. Söz konusu varsayımlar; Yunanlıların bulundukları dinamik coğrafya, arazi şartlarının elverişsizliği ve yaşamı idame ettirebilmek adına daha cesur olmaları, “*deniz kavimleri*” olarak isimlendirebileceğimiz bu toplulukların komşu medeniyetlerle her zaman dirsek temasında olmaları, günümüz Avrupa’sına benzer şekilde farklı devlet yapılarına ve kendilerine özgü dinî düşünceye sahip olmaları sayılabilir.¹³ Sıralanan bütün bu varsayımlar Yunan medeniyetinin yapısı hakkında bize önemli ipuçları verse de felsefi düşüncenin ortaya çıkışı hakkında kesin bir yargıya ulaşıldığı söylenememektedir. Fakat buna karşın Yunanlıların felsefi düşüncesi insanlığın en karanlık anında birdenbire tıpkı güneşin ufuktan yükseldiği gibi ortaya çıkardıklarını söyleyenler de bulunmaktadır. Yunanlılara karşı bu tutum Batı dünyasının kendini diğer medeniyetlerden ayrı bir yere konumlandırmaya çalıştıkları bir dönemde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bilhassa Nazi Almanya’sının ırk politikasının etkili olduğu dönemde bu söylem daha güçlü bir şekilde dillendirilmiştir.¹⁴

Bu durum Yunanlıları idealize edilmiş ütöpik bir medeniyet haline getirirken felsefi düşüncenin ortaya çıkışı bağlamında mesele daha karmaşık bir hal almıştır. İfade ettiğimiz bu düşünce yapısına göre Yunanlılar yaşama dönük, her zaman rasyonel düşünebilen, dinden ve özellikle ahiret düşüncesinden arınmış bir medeniyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasında bazı noktalarda kabul edilebilir yönleri bulunan bu düşüncelerin her zaman Yunanlılar tarafından

¹³ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi., 1999), 3.

¹⁴ G.W. Most, *From Logos to Mythos. From Myth to Reason?*, ed. Richard Buxton (New York: Oxford University Press, 1999), 30.

benimsendiği söylemek mümkün değildir. Çünkü söz konusu varsayımların felsefeyi başlattığını iddia etmek anlamına gelir ki böyle bir durumda benzeri düşünceye sahip olan bütün medeniyetlerde de aynı sonuca varıldığını söylememiz gerekir. Bir toplumun yaşama dönük olması o toplumda ahiret inancının olmadığı anlamına mı gelmektedir? Eğer bunu doğru kabul edersek Durkheim, ilkel insan topluluklarının ölümden sonra yaşam konusuna fazla kafa yormadıklarını ifade etmektedir.¹⁵ O halde ilkel insan topluluklarında ya da ilk dönem Yahudi anlayışında bulunmayan ahiret inancı neden felsefi düşünceye öncülük etmemiştir? Rasyonel düşünce ne demektir? Felsefi düşünce ortaya çıkmadan önce, Yunanlılar bağlamında rasyonellik iddiasında bulunmak, o dönemi modern bir perspektifle değerlendirmek anlamına gelmez mi?

Benzer şekilde Yunanlıların ilahi kitabının bulunmaması dinlerinin herhangi bir bağlayıcılığı olmadığını ve dinî düşüncenin oldukça yüzeysel olduğunu söylemek felsefi düşünce gibi düşünsel derinlik gerektiren bir uğraşın Yunan medeniyetinde ortaya çıktığını söylemek büyük bir tezat değil midir?

Yunan medeniyeti bağlamında söylenegelen yaşama dönüklük ya da çalışmamızın ilgili başlığında ifade ettiğimiz “*Yunan neşesi*” sıklıkla karşımıza çıkan bir meseledir. Yunan neşesi insanın içselleştiği poliste yarattığı epik şiir, tarih, tiyatro vb. yazım türleriyle felsefe, matematik ve doğa bilimlerinin her alanında gelişmiş ve “*Yunan mucizesine*” dönüşmüştür.¹⁶ Yunanlıların yaşama dönüklüğü çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde üzerinde daha kapsamlı duracağımız Homeros’un ölüme karşı tutumundan kaynaklanmaktadır. Homeros, Hades’in bilinmez yapısından ziyade insanın hala nefes aldığı gün ışığının altında herhangi bir insan olmayı önceleyen anlayışından ileri gelmektedir. Bu bakış açısı Yunanlıları yaşamı seven Hades diyarındansa yeryüzünde yaşayan fakir bir çiftçinin yamağı olmayı yeğleyen neşeli bir toplum olduklarını

¹⁵ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Şekilleri*, çev. İzzet Er (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 77-81.

¹⁶ Kitto, H.D.F., *Yunanlar*, çev. Ayşegül Yurdaçalış (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 9,29.

düşündürmektedir.¹⁷ Yunanlılar bakımından dile getirilen sözde “*Yunan neşesi*”, Yunan dinî düşüncesine kapsamlı bir bakış atıldığında bu neşenin altında oldukça girift bir ölüm düşüncesinin yer aldığı görülmektedir.

Bu girift düşüncenin altında ölümün insan yaşamında ve hatta canlı cansız bütün varlıklarda kefarete olarak konumlandırıldığı görülmektedir. Yunan dinî düşüncesinde bütün varlıklar bir başka varlığın hakkına girerek varoluşlarını sürdürmektedirler. Söz gelimi insan yaşayabilmek adına havayı, suyu ve diğer canlıları tüketerek başka bir deyişle öldürerek var olmaktadır. Bunun sonucunda insan yaptığı ihlalin kefaretinin ödemek durumundadır ve bunun karşılığı ölümden başka bir şey değildir.¹⁸ Ölüm insanın yaşamını idame ettirmek için girdiği bütün hakların aynı şekilde doğaya yeniden dağıtılmasıdır. Pay dağıtımı olarak isimlendirebileceğimiz bu durum bir yönüyle *Moirai*’yı anımsatmaktadır. *Moirai*’lar gibi doğa da canlılar arasında adaletli bir düzen sağlamaktadır.

Benzer şekilde Anaksimandros’un varlık düşüncesinde de kefarete ve adalet anlayışı karşımıza çıkmaktadır. Anaksimandros’a göre dört unsur sürekli birbirlerinin hakkına girerek oluşu ve bozuluşu sağlamaktadırlar. Fakat unsurlar arasında herhangi bir adaletten bahsetmek mümkün değildir. Anaksimandros unsurlar arasındaki adaleti *apeiron*’u koyarak çözmeye çalışmıştır. Ona göre var olan şeylerin ilkesi, *apeiron*’dur. Var olanlar nelerden meydana gelmişlerse zorunlu olarak yok olup onlara dönerler; zira onlar birbirlerine zamanın düzenleyişine göre haksızlıklarının cezasını ve kefaretinin öderler. *Apeiron* kocamaz, ölmez, yok olmaz.¹⁹ Anaksimandros’un evren modeline bakıldığında Yunan dinî düşüncesinin izlerini taşıdığı söylenebilir. Bunun yanı sıra türlü varlıkların haklarını ihlal ettiği için insanın bir an önce ölmesi gerekmektedir. Adalet ancak bu sayede sağlanabilmektedir ki bu

¹⁷ Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat, A. Kadir (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014), XI,486-490.

¹⁸ F.M. Cornford, *Yunan Dini Düşüncesi Homeros’tan İskender’in Çağına*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 65.

¹⁹ Walter Kranz, *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, çev. Suad Y. Baydur (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 25 fr. A 9. 11. 15 B 1-2.

düşünce bize Yunan dinî düşüncesinde bulunan: “*en iyi şey doğmamış olmak, var olmamak, hiç olmak. En iyi şey ise en kısa zamanda ölmektir*”²⁰ anlayışını hatırlatmaktadır. Kral Midas’ın Dionysos’un bilge eşlikçisi Silenos’a hitaben “en iyi şey nedir?” sorusu üzerine onun birincisi “İnsan için en iyisi hiç doğmamış olmak” ikincisi ise “hemen ölmektir” şeklinde olmuştur.²¹ Dionysos’un bilge eşlikçisi Silenos’un verdiği bu cevap “*Yunan neşesi*” altında yatan ölüm düşüncesini gözler önüne sermektedir.

Yunan dinî düşüncesinde açık bir şekilde ifade edilen ölüm gerçeğinin “*Yunan neşesinin*” görünen yüzlerinden biri olan Dionysos bakımından ifade edilmesi oldukça manidardır. Esrikliğin, şarabın ve neşenin tanrısı olarak bilinen Dionysos, yalnızca neşeyle değil, aynı zamanda ölümle de yan yana olmuştur. Dionysos, söylencelerde defalarca ölmüş ve farklı şekillerde yeniden hayata dönmüştür.

Dionysos, yeraltı dünyasının tanrıçası Persephone ile ilişkilendirilir. Doğumu da mitolojik bir döngünün parçasıdır. Babası Zeus’un gözetimindeyken, Hera’nın kıskırtmasıyla Titanlar tarafından parçalanmış ve yenilmiştir.²² Athena, Dionysos’un kalbini kurtarmış; Zeus, bu kalbi bir içeceğe dönüştürerek ölümlü Semele’ye içirmiştir. Böylece Dionysos, Semele’de yeniden hayata kavuşmuş ancak Hera’nın kıskançlığı sonucu Zeus’tan kendi görünümünde gelmesini isteyen Semele, Zeus’un yıldırımlarıyla yanarak hayatını kaybetmiştir.²³ Prematüre doğan Dionysos, Zeus’un baldırına dikilerek burada olgunlaşmış ve bir erkeğin rahminden üçüncü kez dünyaya gelmiştir.²⁴ Bu söylenceler, Dionysos’un Yunan dinî düşüncesindeki yaşam ve ölüm döngüsünün bir ifadesi olduğunu düşündürmektedir.

Dionysos’un esriklik armağanı olan şarabın yapım süreci de bu mitolojik döngünün bir yansıması olarak görülmektedir. Dionysos’un

²⁰ Friedrich Nietzsche, *Tragedyanın Doğuşu*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 27.

²¹ Oğuz Arıcı, “Antik Yunan Tragedyası’nın Metafizigi”, *Cogito* 54 (2008), 1.

²² Kerenyi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, 209.

²³ Euripides, *Bakkhalar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), 3.

²⁴ Apollodoros, *Bibliotheka*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Pinhan Yayıncılık., 2020), V,2-3.

temsil ettiği şarap hem yaşamı hem de ölümü barındıran bir bütünlük taşır. Ölüm ve yaşamı aynı anda elinde tutan Dionysos gibi, insanlar da şarap aracılığıyla tanrısal bir güç elde etmektedir. Esrliklik altındaki Dionysos'un sadık müritleri *mainad*'lar için ölüm düşüncesi oldukça uzaktır. Onlara hiçbir silah işlememekte ve hiçbir güç karşılarında duramamaktadır.²⁵ *Mainad*'lar hem ölümsüzlüğün hem de ölümün sembolüdür. Söz gelimi Dionysos'a karşı çıkan Thebai Kralı Pentheus, *mainadlar*'ın lideri olan annesi Agaue tarafından parçalanarak öldürölmüş ve başı bir *thürsos*'a saplanmışır.²⁶ Euripides'in *Bakkhalar* tragedyasında Thebai'ye ölümü getiren Dionysos, Pentheus'un ölümünün ardından neşeli bir gülümsemeyle uzaklaşmaktadır.

Neşenin ve ölümün yan yana yürüdüğü bu tanrı insanlara sadece şarabı değil, aynı zamanda ölümün ve neşenin bir ifadesi olan tragedya ve komedyayı da armağan etmiştir. Taşkınlığın, yaşamın, neşenin ve ölümün sahneye taşındığı bu dönemden geriye tıpkı oyuncuların taktığı maskeler gibi “*Yunan neşesinden*” başka bir şey kalmamıştır.

Yaşarken ölümü aklının bir köşesinde tutan insan, ölüm karşısında çaresizce beklemeyi tercih etmemiş, onu makus kaderinden kurtaracak çareyi aramaya ve ölümü aşmaya çalışmıştır. İnsanın ölümü aşma çabası tanrısallaşma istencinin bir tezahürü olmasının yanı sıra mitsel söylemlerde bu tezahür bazı kahramanlarda vücut bulmuştur. Yunan kahramanlarının en önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edebileceğimiz Herakles insanın ölümü aşma düşüncesinin bariz örneklerindendir. Hera'nın şanı olarak isimlendirilen Herakles'e yine Hera tarafından yerine getirmesi zor on iki görev verilir.²⁷ Bu görevlere bakıldığında ilk başta abartılmış kahramanlık işleri olarak görülürken daha detaylı bir inceleme yapıldığında Herakles'in hemen hemen bütün görevlerinin ölümü aşma düşüncesinin bir yansıması olduğu görölmektedir.

²⁵ Euripides, *Bakkhalar*, 36.

²⁶ Euripides, *Bakkhalar*, 49-51.

²⁷ L. Ferry, *Gençler İçin Yunan Mitolojisi*, çev. Murat Şen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2023), 217-219.

Herakles'in ilk görevi olan Nemea aslanının avlanması insanın ölümü aşma istencinin mitsel izahı olduğu düşünülmektedir. Buna göre Herakles, ilk insan Phoroneus'un soyundan gelenleri cezalandırmak için gönderilmiş ve Herakles tarafından otuz günlük bir çabanın ardından öldürülebilmiştir.²⁸ Zeus Herakles'in bu başarısından dolayı oğluna duyduğu saygının göstergesi olarak aslanı burçlar kuşağına yerleştirerek Herakles'i onurlandırmıştır.²⁹ Herakles'in Nemea aslanını öldürmesi insanın *makro kosmosa* müdahalesini ifade etmesinin yanı sıra tanrısallaşma istencinin ve ölümsüz olma arzusunun yansımasıdır. Bu bakımdan yer altıyla ilişkilendirilen Nemea aslanının postunu kuşanarak ölümsüz bir nitelik kazanan Herakles ölümü yenmiş ve insanı makus kaderinden kurtarmıştır.

Herakles'in bir diğer görevi olan Lerna yılanını öldürmesi de insanın ölümü aşma düşüncesinin yansımalarındandır. Bu görevde Herakles yer altıyla ilişkilendiren Lerna yılanıyla mücadele etmiş fakat sekiz başlı bu yılanın kesilen başlarının her defasında yeniden oluşması görevi zorlaştırmıştır. Kardeşi İphastos'un oğlu İolos'tan yardım alarak Lerna yılanının kesilen başları ateşle dağlanmış ve bu sayede görev başarıyla ifa edebilmiştir.³⁰ Herakles bu görevinde sadece Lerna yılanıyla değil dev bir yengeçle de savaşmıştır. Herakles tarafından öldürülen yengeç Nemea aslanı gibi burçlar kuşağında kendisine yer bulmuştur. Herakles'in bu iki mücadelesi yine insanın ölümü aşma düşüncesinin bir yansımasıdır.³¹

Herakles'in bir diğer görevi olan Keryneia dişi geyiğinin yakalanması yine insanın ölümü aşma arzusunu temsil etmektedir. *Hesperid* 'lerin bahçesi adı verilen bir yerde bulunan Keryneia geyiği, iki kadın tarafından (*Hesperid* 'ler) korunan bu bahçe de Lerna'daki

²⁸ Apollodoros, *Bibliotheka*, III,V.1.

²⁹ Kerenyi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, 423.

³⁰ Apollodoros, *Bibliotheka*, III,V,2.

³¹ Kerenyi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, 425; Ahmet Faruk Silifke, *İrade ve İndeterminizm Çatışması: Nurettin Topçu'da Bergson Eleştirisi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 11-29; Ahmet Faruk Silifke, "Bilinç, Benlik ve Özgür İrade Ekseninde Bir Anlaşmazlık: Saf Süre İndeterminizminin Özgürlükle Uyuşmadığına Dair Nurettin Topçu'nun Bergson'a Yönelik Eleştirileri", *MetaZihin - Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi* 1/1 (2018), 77-121.

yeraltı dünyasının Argos'la sınırdas olması gibi yer altına komşu olduğu bilinmektedir.³² Artemis'in yoldaşlarından biri olan dişi geyiğe benzer şekilde insanları cezalandırmak için Erymanthos dağlarına musallat ettiği yaban domuzu da aynı şekilde kahramanın ölümü aşma düşüncesini yansıtmaktadır. Kahramanın yer altıyla ilişkilendirilen bu hayvanı avlamak için çıktığı yolculukta Akhilleus'un hocası olan Kentaur Khiron'a konuk olmuştur. Kendisini Yunan konuk severliğine yakışır şekilde ağırlayan Khiron, kahramana ikram etmek için büyük bir *pithos*'ta sakladığı şarabı çıkarır. Şarabın kokusuna gelen Kentaurlarla mücadele etmeye çalışan Herakles, yanlışlıkla Khiron'u Lerna yılanının zehrine batırdığı okuyla ayağından yaralar. Ölümsüz olan Khiron büyük bir acı çekmektedir. Acılarına son verilebilmesi için Khiron'un ölmesi gerekmektedir. Khiron, Zeus tarafından kayalıklara zincirlenerek cezalandırılan Prometheus'un yerine geçerek ölmüş bu sayede acılarından kurtulabilmiştir.³³ Khiron'un Prometheus'un yerine geçerek bir anlamda kurban olması insanın günahlarına kefarete olarak kurban edilen tanrı fikrinin ilk nüvelerini barındırdığı düşünülmektedir. Khiron, İsa gibi insanlığı temsil eden Prometheus'un günahlarına kefarete olmuş ve böylece tanrı ile insan arasındaki çatışmayı çözüme kavuşturmuştur.³⁴

İnsanın tanrısal olanı aşma ve ölümü aşma arzusu sadece bunlarla sınırlı değildir. Yine Herakles'in bir diğer görevi Stympthalos gölünün kuşlarını kovma vazifesi aynı şekilde insanın ölümü aşma düşüncesinin tezahürüdür.³⁵ Bilindiği üzere Yunan dinî düşüncesinde Hades'e açılan kapılardan biri de bataklıklardır. Esasında bir bataklık olan Stympthalos gölü yer altı dünyasını, aynı şekilde bataklığa musallat olmuş kuşlar ise ruhları temsil etmektedir. Bu bakımdan bataklıktan kuşların uzaklaştırılması insanın yaşamından ölümü uzaklaştırma çabasını hatırlatmaktadır.

Herakles'in Trakyalı Diomedes'in insan yiyen atlarını yakalamak için çıktığı yolculuk da benzer şekilde insanın ölümü aşma

³² Kerenyi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, 427.

³³ Apollodoros, *Bibliotheka*, III, V, 4.

³⁴ Kott, Jan, *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*, çev. Ayşe Selen (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006), 34-35.

³⁵ Apollodoros, *Bibliotheka*, III, V, 6.

arzusunun temsilidir. Bu yolculukta Admetos'un sarayına uğramış ve kocası için kendi canından vazgeçen Alkestis'i *Tanatos*'un (ölüm) elinden kurtarmıştır.³⁶ Herakles'in bu görevi doğrudan ölümü yenmesi ve hatta onun elinden birini kurtarması Herakles'in çıktığı görevleri anlamlı kılmaktadır. Herakles'in son görevi olan Kerberos'u Hades'ten çıkarması insanın ölümü aşma arzusunun yansımalarındandır.³⁷ Herhangi bir silah kullanmadan Kerberos'u Hades'ten çıkarmayı başaran Herakles ölümü bu kez zor kullanarak değil kendi aklıyla yenmeyi başarmıştır.

Herakles zorluklar içeren yolculuğunda ölümü yenmeye çalışmış bunu yaparken de doğrudan mücadeleye girişmiştir. Yolculuklarının büyük bir kısmında güce başvurması, insanın ölüm gibi güçlü bir kuvveti ancak aynı derecede bir şiddetle alt edebileceği inancını yansıtmaktadır. Zaten Herakles, akıldan ziyade fiziksel güçle özdeşleşen bir kahramandır. Nitekim Herakles, Yunan dinî düşüncesinde *kosmos*'un düzenini temsil eden müzikten hiç anlamamış hatta lir öğretmeni Orpheus'un kardeşi Linos'un kafasına vurarak öldürmüştür.³⁸ Bu durum Herakles'in *kosmos*'a zorla müdahale edebilen kudrete sahip ancak herhangi bir düzenin temsilcisi olmadığını göstermektedir.³⁹

Herakles'in ölümü aşma arzusunun sembolü olan görevleri ifa etmesi aynı oranda pek çok varlığın ölümünü gerektirmiştir. Başka bir varlığın haklarını ihlal eden Herakles'in kefareti ödemesi başka bir deyişle arınması gerekmektedir. Yunan dinî düşüncesinde önemli bir yere sahip olan gizem kültleri aynı şekilde Herakles'le ilişkilendirilmektedir. Herakles'in bu gizem kültlerine intisap ettiği hatta daha öncesinde ifade edildiği üzere yer altıyla ilişkilendirilen domuzun kurban edilerek arındığı söylenmektedir.⁴⁰ Fakat Herakles'in işlediği günahlardan arınması onun acıklı ölümü sayesinde mümkün olacaktır. Herakles'in eşi Deianeira tarafından aşk

³⁶ Euripides, *Alkestis*, çev. A. Hamdi Tanpınar (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1964), 61-62.

³⁷ Kerenyi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, 455.

³⁸ Apollodoros, *Bibliotheka*, III,V,9.

³⁹ Enes Altıparmak, *Mythos'tan Philosophia'ya Logos'un İmkânı*, ed. Yakup Akyüz (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2024), 79.

⁴⁰ Kerenyi, *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*, 91.

büyüsü yaptığı zannıyla zehirli bir karşıma bulanmış gömleği bu yolculuğun başlangıcıdır. Zehirden vücudunun büyük bir bölümü zarar gören Herakles, kendi isteği üzerine oğlu Hyllös tarafından daha hayattayken yakılarak tanrı katına yükselmiştir.⁴¹

Ateşin mitolojik anlamda tanrısal ve göksel bir kaynaktan geldiği kabul edilmiş, yeryüzünde doğal şartlarda çok uzun sürede gerçekleşebilecek bir değişimi/dönüşümü hızlandırma etkisi üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle ateş kutsallaştırıcı, arındırıcı ve olgunlaştırıcı bir etkiye sahiptir.⁴² Yunan dinî düşüncesinde ateş pek çok yerde hem arındırıcı hem de ölümle ilişkilendirilen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Thetis'in oğlu Akhilleus'u ölümsüz kılmak için ateşte olgunlaştırması,⁴³ Demeter'in Eleusis kralı Keleos ve Metaneira'nın oğlu Demophon'u ateşte tutarak onu tanrısalıştırmaya çalışması⁴⁴ ve Odysseus'un evine musallat olan talipleri öldürdükten sonra evini ateşle arındırması⁴⁵ bunun örneklerindendir. Aynı şekilde Herakles, ateşin arındırıcı özelliği sayesinde yaşamın kefareti ödeyerek tanrısal bir nitelik kazanmış kendi deyimiyle “ölümsüz şan ve şöhre” kavuşmuştur.⁴⁶

İnsanın ölümü aşma arzusu elbette bunlarla sınırlı değildir. Ancak incelememizin ilgili başlığında ele aldığımız bütün bu konuların en azından ölüm düşüncesine kapı araladığı kanaatindeyiz. Bu bakımdan insanın ölümü aşması Yunan dinî düşüncesinde kahramanlar bazında mümkün kılınsa da tam anlamıyla bir sonuca ulaşılabilmiş değildir. Ölüm bu yönüyle her zaman gizemli yanını korumuş, ölüm ve ölümden sonra yaşama yönelik ritleriyle ön plana çıkan gizem kültleri ahireti ancak varsayabilmişlerdir. Yunan medeniyetinde Platon gibi ölümden sonraki yaşama dair oldukça detaylı açıklamalar yapanlar çıksa da bu açıklamalar bütün Yunan toplumunu kapsamamakta ve Platon özelinde kalmaktadır. Zaten

⁴¹ Sophokles, *Trakhisli Kadınlar*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010), 46.

⁴² Salih Çinpolat, *Nartlar Karaçay-Malkar Mitolojisinde İmgeler ve Simgeler* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 115-116.

⁴³ Apollodoros, *Bibliotheka*, VIII;XIII,6.

⁴⁴ Cornford, *Yunan Dini Düşüncesi Homeros'tan İskender'in Çağına*, 65.

⁴⁵ Homeros, *Odysseia*, XXII,480-484.

⁴⁶ Sophokles, *Trakhisli Kadınlar*, 48-49.

Platon'un kurguladığı ahiret yaşamı onun idealar dünyasının bir yansımasıdır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde Platon da dahil olmak üzere Yunan dinî düşüncesinde Dante'nin *İlahi Komedyası* gibi bir detaya sahip öte dünya anlayışı olamamıştır.⁴⁷

Yunana özgü bu anlayış onların yaşama dönük, ölümü ve ötesini düşünmeyen neşeli bir toplum olduğu ön kabulünü ortaya çıkarmıştır. Görüldüğü üzere Yunanlılar ölüm hakkında düşünmüş ve onun üstesinden gelmeye çalışmıştır. Fakat ölümün üstesinden gelinemeyeceğini anlamak Yunanlılar için çok zor olmamış, ölüme rağmen yaşamayı düstur edinmişlerdir. İşte bu bakımdan “*Yunan neşesi*” dediğimiz şeyin özünü bu düşünce oluşturmaktadır. “*Yunan neşesi*” ölüm ve yaşamın bir tezahürüdür ve bu düşünce oldukça uzun soluklu bir anlayış olagelmıştır. Nitekim günümüzde Aydın ilinde bulunan Tralleis antik kentinde bulunan Seikilos mezar yazıtı oldukça önemlidir. M.Ö 200 ila M.S 100 arasında tarihlenen bu yazıt bilinen ilk notalı şarkı/ağıt olmasının yanı sıra bahsettiğimiz “*Yunan neşesi*” bakımından da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Ὅσον ζῆς φαίνου

μηδὲν ὅλως σὺ λυποῦ

πρὸς ὀλίγον ἐστὶ τὸ ζῆν

τὸ τέλος ὁ χρόνος ἀπαιτεῖ.

Yaşadığın sürece parla

Tasayı at bir kenara

Yaşam ancak kısa süreliğine var

Ve bu sürenin de bir sonu var⁴⁸

Seikilos mezar yazıtında “*Yunan neşesi*”, bütün ikilemi ve karşıtlıklarıyla bizi karşılamaktadır. Yazıtta söz konusu olan “*yaşama olabildiğince tutunma*” ya da “*Yunan neşesi*” ölüm gibi bir gerçekliğin tam üzerinde durmaktadır. İşte bu bakımdan Homeros destanlarında yiğitlik, erdem ve zaferleriyle karşımıza çıkan kahramanların dilinden ölümün olumsuzlanması önemlidir.⁴⁹ Fakat ölüm bütün gerçekliğiyle kahramanların karşında durmaktadır. Homeros destanlarında sayılan bütün bu erdemler ancak yaşam varken anlamlıdır. Fakat kimi zaman bu değerler için kahramanlar ölümü

⁴⁷ Erwin Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), 226.

⁴⁸ G. Guiot - L. Caire, “Archaeo Epitaph” (IMEKO International Conference on Metrology for Archaeology and Cultural Heritage, Torino, 2016), 35.

⁴⁹ Homeros, *Odysseia*, IX, 310-315.

göze almaktadır. Tam bu noktada ölümün trajikliği karşımıza çıkmakta ölen her kahraman için ağıtlar yakılmaktadır. Homeros'un kurguladığı kahramanlık çağında her ölüm trajik, her ölüm erken ölümdür.

Bütün bu bilgiler ışığında Homeros'un dünyasına bir bakış atmak, "*Yunan neşesinin*" derinliklerini ve onun yaşam-ölüm arasındaki sarsıcı dengelerini daha yakından tanıma imkânı sunacaktır. Bu denge, Homeros ve Hesiodos gibi ozanların eserlerinde açık bir şekilde vurgulanmaktadır.

HOMEROS VE HESİODOS DÜŞÜNCESİNDE ÖLÜM

Batı düşünce tarihinin en temel metinleri *İlyada* ve *Odyseia* salt düşünce üretmekle kalmaz Yunan halkının günlük yaşamı ve kültürü hakkında da detaylı bildirimlerde bulunmaktadır. Her iki eser modern dönem düşünce ve romanına uzanan süreçte Batı düşüncesinin gelişiminde etkisini sürdürmüştür. Homeros'un eserlerinde hem Akhalılar hem de Troyalılar insanın ölümle yüzleşeceği gerçeğinin farkındadır. Eser savaşta ölen yüzlerce askerden bahseder. Kimi kişiler esere sadece ölmek için girmişlerdir. Şair ölümü yaşamla birlikte kurgular. Ölüm gerçeği kalkınca yaşam devam eder.⁵⁰ Savaşla birlikte ölümün kabullenilişiyle ikisi aralarında devingenliği sürdürürler.⁵¹ Ölüm-yaşam ikilemi içindeki insanlar dizelere yansıtılır. Troyalıların müttefiklerinden birinin altınlar giyerek savaşa gelmiş olması kınanıp, "altınlar, o çılgından uzaklaştıramaz ölümü" dizeleriyle vurgulanır.⁵² Hiçbir şey ölümden insanı uzaklaştıramaz. Homeros aşağıdaki dizelerde yaşam ölüm döngüsünde insanın kaderine ve yazgısına vurgu yapmaktadır.

*"Ulu canlı Tydeus'un oğlu, soyumu ne sorarsın
Yaprak gibidir insan soyu.
Bir yandan rüzgâr bakarsın onları döker yere,
Bir yandan bakarsın bahar gelir,
Yenilerini yetiştirir, yeşertir orman
Böylece soyların biri göçer biri doğar."*⁵³

⁵⁰ Andre Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı 1, İlyada'dan Parthenon'a*, çev. Kerem Kurtgözü (İzmir: Evrensel Basım Yayın, 2004), 45.

⁵¹ Pierre Vidal Naquet, *Homeros'un Dünyası*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 37-40.

⁵² Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat - A. Kadir (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), X, 438.

⁵³ Homeros, *İlyada*, VI, 145.

Homeros'ta ölüm gerçekliğini öne çıkaran şeyler; ölüm anına, ölüm sonrasına, ruhun bedenle ilişkisine ve ölenlerin cenazeleriyle ilgili ritüellere ait bilgilerdir. Ancak unutulmamalıdır ki Homeros eserlerini yaşamı önceleyerek yazmıştır. Onun eserleri ölüme değil yaşamın gerekliliğine vurgu yapar.

Onun düşüncesinde yaşamdan vazgeçmek kesinlikle anlamsızdır. O, her şeye rağmen yaşamı anlamlı kılan bir ozandır. Onun insanları mutluluktan olabildiğince hoşlanıp, hazzardan ve yaşamdan pay almayı severler. Eserde yaşamın güzelliği, Hades'te en iyi mevkiye sahip olan savaş kahramanı Akhilleus'un "ballandırma bana ölümü" sözleriyle vurgulanır.⁵⁴ Homeros düşüncesinde ölüm, insanların üzerinden gün ışığını ve yaşamı alıp götüren, yaşamın tatlılığını ve hazlarını yok eden olgudur.

Homeros'ta canlılık bedenden ayrıldıktan sonraki süreçte devam etmekte midir? Homeros ölüm sonrasına dair tasvirlerde de bulunmuştur. Bu tasvirlerle dayalı tartışma beden-ruh-psykhe kavramları üzerinden işlenmektedir. Homeros düşüncesinde ölümden sonra bedenin ne olacağı sorunu öne çıkar. Ayrıca bedenin canlılığının sonlanması çerçevesinde o, *geist* ile *psykhe* arasında da ayrıma gider. Homeros düşüncesinde *psykhe* bir insanın (bedenine karşılık olarak) ruhu veya tini; istencin, tutkuların ve arzuların yerleşik olduğu yer (kalp); zihin, akıl anlamında kullanılır. *Psykhe* kavramı yaşamın ilkesi ve bir ölünün hayali gölgesi (*eidolon*) anlamındadır.⁵⁵ *Geist*, yani *seele* (*soul*) geniş şekilde bazen cin, hayalet ve genelde ruh anlamında kullanılmakta iken *psykhe* ölüm sonrası Hades'e gitmeye çalışan ancak gitme aşamasını tamamlayamayan, bedenden ayrılan ancak bedenden tam olarak kurtulamayan ve Hades'e geçiş aşamasında gezinen bireye ait bir ara durumdur.

Homeros düşüncesinde ölümlerin ruhları bir an evvel Hades'e gitmek için çabalar dururlar. Artık onlar ne bedene ait olup ne de Hades'e aittirler. Aslında ruhların bir an evvel sükûnete ermeleri için Hades'e inmeleri gerekmektedir. Homeros'ta ölümler birlikte

⁵⁴ Homeros, *Odyseia*, XI,488.

⁵⁵ Çiğdem Dürüşken, "Antikçağ'da 'Psykhe' Kavramına Genel Bir Bakış I", *Felsefe Arkivi* 29 (2013), 75,76.

bedenden kopamadığından ötürü *psykhe*, bedenden kesin kurtulma kaygısı içindedir. Bedenin maddesinden kopması ruh için de önemlidir. Bu nedenle Homeros düşüncesinde ölen insanların bedenlerinin yakılarak yok edilmesinde *psykhe*'nin bedene dönme umudunun kesin şekilde sonlandırılması amaçlanır. Öldükten sonra ölülerin yakılmasındaki amaç, *psykhe*'nin bedenin maddesinden kurtulmasıdır. Ölenlerin *psykhe*'si yaşayanları huzursuz etmesin diye Hades'e gönderilmesi amaçlanır.

Homeros düşüncesinde ölüler Hades'e göçünceye kadar yaşayanlar arasında dolaşır. Akhilleus'un arkadaşı Patroklos'un ona görünen *psykhe*'si bir an önce gömülmek ister. O, Hades'in kapısından hemen geçebilsin diye gömülmek için arkadaşına yalvarır. Çünkü diğer *psykhe*'ler onun Hades'e girişini ve nehri geçişini engellemiştir. Bu nedenle Hades'in geniş kapılı evinin önünde huzursuzca dolaşmak zorunda kalmıştır.⁵⁶ Eserin bir başka bölümünde Patroklos, *psykhe*'sinden çıkıp Hades'e gittiğini söyler.⁵⁷ Akhilleus, dostunun intikamının peşinde iken, ölmüş dostu Patroklos'un ruhu acilen gömülmeyi talep eder. Akhilleus, cenaze töreninde Patroklos'un ruhunu orada imiş gibi selamlar. Yine Odysseus'un dostu Elpenor'un ruhunun Hades'e indiği söylenir ve orada Odysseus'la karşılaşır. Ancak diğer ölüler gibi duygularından da henüz mahrum değildir. Bedensel ikizi *psykhe* imha edilene kadar Hades'in huzuruna giremez. Çünkü ölüler sadece ateşle yatıştırılır. Bu bağlamda ölülerin cesetlerinin yakılması Hades'e ruhların inmesinin yolu olarak görülmüştür. *Psykhe*, bir dünya artığına (beden) tutunduğu sürece yaşananlara, dünyada neler olup bittiğine dair bir farkındalığa sahiptir.⁵⁸

Rohde, "Homeros düşüncesinde ölümden sonra hiçbir şeyin devam etmediği düşüncesinin tuhaf olduğunu, aksine ölüm vakasından bahsedilen her yerde ölümün ya da onun *psykhe*'sinin hızlıca Hades'e, Persephone diyarına, yerin altındaki karanlığa gittiği anlatılır" demektedir. Ona göre kasvetli derinliklere giden bu şey hiçlik değildir. Bu durum ayrıca ilahi çiftin (Hades ile Persephone)

⁵⁶ Homeros, *İlyada*, II, 23,71.

⁵⁷ Homeros, *İlyada*, XVI,856.

⁵⁸ Rohde, *Psykhe, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 67.

yerin altında olmayan şeyler üzerindeki hüküm sürmesi olarak da anlaşılmamalıdır.⁵⁹

Homeros düşüncesinde *psykhe*, bedene karşı zihin olarak isimlendirilen bir şey değildir. Homeros'a göre *geist* denilen zihin sadece insan hayatta iken mümkün ve aktiftir. Ölüm geldiğinde bütün kişilik artık yok olmuştur. Beden yani ceset artık hissiz bir toprağa dönüşüp paramparça olurken, *psykhe* dokunulmadan kalır. Ceset nasıl zihin ve zihin yetilerinin sığınağı değilse, *psykhe* de hiçbir şekilde onun sığınağı değildir. *Psykhe*, histen yoksun, zihin ve zihin organları tarafından terk edilmiştir. İrade, duyumsama, düşünmenin tüm güçleri bireyin parçalara ayrılmasıyla ortadan kaybolmuştur. *Psykhe*'nin kişinin bünyesinde kaldığı süre içinde insan kendisinin bilincinde, akıllı şekilde faal olan canlı varlıktır. *Psykhe* olmadan beden algılamaz, hissetmez ve akletmez; ancak bu eylemler *psykhe*'ye de atfedilemez. Diğer deyişle bu eylemler canlı insandaki *psykhe*'ye de yüklenmez. *Psykhe* bedenın gölge-hayaleti olarak bedenden ve bedenın tüm yaşamsal güçlerinden sonra varlığını sürdürmektedir.⁶⁰

Homeros düşüncesinde bedenden ayrılan ruhlar öbür dünyaya gitmektedirler. Hades diyarı farklı kısımlara ayrılmaktadır. Onun düşüncesinde bireylerin Hades'in farklı kısımlarına yerleşmeleri, dinlerde karşılaştığımız cennet ve cehennem tasvirlerindeki kadar netlikte kesin bir ayrışma sunmamaktadır. Bu belirsizliği Platon'un Homeros'un bireylerinin Hades'teki yansımalarını Teiresias'inkini diğerlerine kıyasladığı "ölüler arasında öteye beriye dolaşan gölgeler" tanımlamasında da görmekteyiz.⁶¹

İlyada ve Odysseia yaşam ve ölüm çizgisinde gelişen iki farklı eserdir. Diğer bir deyişle savaş ve barışın eserleridir. İlyada'nın en büyük kahramanı şan ve şeref uğruna ölümü seçmiş ve bu uğurda yaşamını sonlandırma arzusu içinde olmuştur. Sanki o yaşamak için değil ölüm için yaratılmış gibi eylemleriyle hızlıca ölüme doğru koşmaktadır. Kaçma şansı ve imkânı olduğu halde yaşamı iteler. *Moirai*'nın döngüsellğine teslim olur ve ölümden kaçmaz. Odysseus

⁵⁹ Rohde, *Psykhe, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 52.

⁶⁰ Rohde, *Psykhe, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 53.

⁶¹ Platon, *Menon*, çev. Ahmet Cevizci (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1989), 100a.

ise hayatı tercih etmekte, memleketi İthaka'ya dönmeyi ve eşi Penelope'ye kavuşmayı istemekte, bu süreçte denizlerde başına gelen türlü olumsuzluklara rağmen hazzardan kaçınmamakta; bazen yolculukta arkadaşlarının yaşamlarını sakınmaksızın onları ölüme sürerken kendisiye bencilce hep yaşamdan yana tavır almakta ve ölümden kaçınarak olabildiğince yaşamayı seçmektedir. Odysseus, Akhilleus'un tam aksine şan, şeref ve ünün ölümsüzlüğüne sırt çevirip, yaşamayı seçmiştir. Odysseus sonuna kadar yaşam ve heves arzusundadır. Akhilleus ölümü ve ölümle ölümsüzlüğü seçerken, Odysseus yaşamı seçmektedir. Homeros yaşam ve ölüm karşıtlığı hususunda iki eserinde de hayatın her şeye rağmen güzel olduğunu anlatır. Çünkü Akhilleus'un Hades'te şan ve şerefle ölümsüzlüğü yakalamış olmasına rağmen, kendisine ikinci bir seçenek sunulsa yaşamayı tercih edecek olduğunu görürüz. Homeros eserlerinde yaşam-ölüm karşıtlığında yaşamı yani hayatı odağına koymaktadır.⁶²

İlyada ve Odysseia'da Akhilleus üzerinden yaşam ve ölüm karşıtlığı derin ve içsel bir karşıtlık içermektedir. Savaş boyunca yiğit Akhilleus'un zihninde yaşam ve ölüm arasında içsel bir tercih savaşı yaşanır. Akhilleus'un Hades'e gidinceye kadarki olan süreçteki düşüncelerine bakınca da bu görülür. Akhilleus Yunanlılar'ın en yiğit ve gözü pek savaşçılarından. Agamemnon tarafından gözde kız hizmetçi Brisias kendinden alınca savaştan vazgeçer ve memleketine dönmeye karar verir. Bu esnada arzusu yaşama yönelmiştir. Troya önünde kazanacağı ölümsüz şana karşılık silik ihtiyarlığı yeğlediğini söyler. Savaşın ilerleyen aşamasında arkadaşı Patroklos'un ölümü üzerine tekrar savaşa dâhil olur. Dostunun ölümü üzerine ağlayıp ölmeyi düşünür. Ölme düşüncesi ise bir süre sonra düşmanlarını öldürmeye dönüşür. Hatta şöyle demektedir. "Öldü can yoldaşım benim sivri tunç yırttı etini, yüreğim aldırılmaz senin dediklerine, düşmana acı gözyaşı döktürmektir benim işim."⁶³ Akhilleus'un yaşamında güçlü arzular güçlü eylemlerle birlikte ilerler. Akhilleus Hektor'u öldürüp düşmanlarını yok etme arzusu içine girer. Akhilleus Hektor'u öldürürse kendisi de ölecektir. Bu konuda iki kez

⁶² Thierry Hentsch, *Hakikat Ya Da Ölüm Batı Anlatı Geleneğinde Ölümsüzlük Anlayışı*, çev. Bilal Baş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 45-46.

⁶³ Homeros, *İlyada*, XVIII, 80-85.

uyarılır. Ancak yeryüzünün faydasız yükü olmaktansa ölmeyi tercih edeceğini söyler. Başlangıçtaki savaştan kaçınma ve ihtiyarlık içinde ölme fikri artık savaşta ölme arzusuna dönüşmüştür. Şerefle gelen ölüm insanların zihninde ona ölümsüzlüğü verecektir. Ancak Akhilleus Hades'e gittiğinde yine, savaştan vazgeçen ve yaşam düşüncesini arzulayan bir kişiye dönüşecektir.

Kahramanca eylemlerde bulunan Akhilleus'a sıradan bir birey gibi adsız, şansız ölüp gitmek acı vermektedir. Bu nedenle ölümsüzlük arayışı içine girer. O, yapacaklarıyla gelecek nesillerin zihinlerinde ölümsüz olmak istemekte, fakat bu uğurda yaşarken bireysel yaşamın anlamını kaybetmektedir. Akhilleus öleceğini yazgısal planda bilmesine rağmen, ölüme yönelerek ölümsüzlüğü seçmektedir. Ölümün şiddetine kendisini bırakarak hayatın zevklerini ötelemektedir. O, gündelik hayatın sonsuza kadar sönüklüğü ve basitliği içinde yaşamaktansa, Homeros'un onun kısa yaşamını bize aktarması vasıtasıyla, insanlığın hafızasında ölümsüzleşmek istemiştir.

İlyada ve *Odyseia* yaşamla ölümün çarpıştığı, Yunanlılar'ın düalist karşıtlığını barındırır. *İlyada*'da ölüm ön planda iken *Odyseia* yaşamı öncelemektedir. *Odyseia*, yaşamın önemine, yurduna dönmek isteyen Odysseus'un Teiresias'tan fikir almak için Hades'e gittiğinde karşılaştığı Akhilleus'la aralarındaki geçen diyalogda açıkça vurgu yapar. Akhilleus'un ruhu onu tanıyıp şöyle demiştir.

“Çok kurnaz Odysseus, Laertes’olu, Tanrıların beslediği, daha ne büyük işler tasarladın, korkunç adam, kim bilir nasıl göze alabildin Hades’e inmeyi, burada ölümler oturur, düşünme gücünden yoksun olanlar, işi bitmiş ölümlülerin görüntüleri.

O böyle dedi, ben de karşılık verdim, dedim ki: “Ey Peleusoğlu Akhilleus, Akhalar'ın en yiğidi, Teirsias'a geldim, bir öğüt istemeye, geldim İthake'ye nasıl gideyim diye sormaya...Oysa senden mutlu adam yok Akhilleus, ne geçmişte vardı senden mutlu, ne gelecekte olacak: Biz Argoslular sayardık seni sağlığında bir tanrı gibi, burada, ölümler arasında da, sürdürmedesin gücünü, hiç üzülme, tasalanma Akhilleus öldün diye.”

Ben böyle dedim, o da hemen karşılık verdi, dedi ki: Ballandırma bana ölümü şanlı Odysseus, bütün geçmiş ölümlere kral olacağıma el kapısında kulluk edeydim keşke, varlıksız yoksul bir çiftçinin yanında ırgat olaydım.'⁶⁴

Bakıldığı zaman Akhilleus savaşta *hybris*'in etkisiyle ölümüne hızla yaklaşan Atinalılar'ın kahramanıdır. Akhilleus hayattayken yaşamın anlamını kavrayamamış ve şan, şöhret uğruna ölümü seçmiştir. Ancak Akhilleus öbür dünyada kral olmayı bu dünyada ırgat olarak yaşamaya tercih edecek duruma gelmiştir. Özellikle onun ilk cümlede yaşamı düşünme gücüyle özdeşleştirmesi yaşamın özünü tam olarak vurgulayan bir husustur. Yaşam Odysseus gibi her türlü sıkıntıyla bilerek eyleyerek yüzleşmektir.

Homeros'taki Odysseus-Akhilleus karşıtlığı yaşam ve ölüm karşıtlığını net bir şekilde vurgular. Akhilleus dik kafalı ve inatçı iken, Odysseus düşüncelidir ve gereklilik karşısında zorunluluğa boyun eğmektedir. Odysseus, eylemlerinde akılcı ne zaman eyleme geçmesi ve ne zaman beklemesi gerektiğini bilmesine rağmen Akhilleus aşırılıklarından asla taviz vermemektedir. Odysseus hayatı ve sılanın sıcaklığını, âşık olduğu eşi Penelope'yi, bir tanrıçanın ölümsüz sevgisine tercih ederek yaşamı seçerken, Akhilleus şöhretin bekası için ölümü kabullenmektedir.⁶⁵

Homeros düşüncesinde ölüm, onun kahramanlarının peşini bırakmayan, onları takip eden ve bireylerden ayrı düşünülemeyen bir gölge durumundadır. Onun düşüncesinde ölümü sürekli bir yol arkadaşı olarak tanımlamak abartı görülmemelidir. Ölüm her ne kadar karanlık olsa da hayatın tuzu biberidir. Ancak ölümün Akhilleus'taki gibi erken ve aniden yaşanması ve bireyleri hayattaki tüm tecrübelerden bir anda mahrum bırakması ölümü trajik hale getirmektedir. Akhilleus'un bir arkadaşının öldürülmesi sonrasında intikam alma arzusuyla, şan için ölümü arzulaması, gençliğinin verdiği sıcakkanlılığından kaynaklanan bir yanlış hesaplamadır.⁶⁶ Akhilleus bahse konu yanlış hesaplamasını ve kararının yanlışlığını

⁶⁴ Homeros, *Odyseia*, XI,470-490.

⁶⁵ Hentsch, *Hakikat Ya Da Ölüm Batı Anlatı Geleneğinde Ölümsüzlük Anlayışı*, 57.

⁶⁶ Hentsch, *Hakikat Ya Da Ölüm Batı Anlatı Geleneğinde Ölümsüzlük Anlayışı*, 69.

Hades'te fark etmiştir. Artık görülür ki hayat tüm olumlu ve olumsuz yönlerine rağmen olabildiğince yaşanmalıdır.

Hmeros'un bireyleri ölümün yazgısal zorunluluğundan kaçamazlar. Ölüm gerçekleştiğine göre ölümün niteliği üzerine bir tanımlama yine eserde söz konusudur. Ölüm konusunda yapılan tanımlamalar “güzel ve temiz ölüm” ile “acıklı ölüm” şeklindedir. Güzel ölümden kastedilen şey, yaşamın sona ermesinin acıklılığına rağmen kişinin hak ettiği saygının ona ölümden sonra geri verilmesidir. Eğer öldürülen kişi rezilce, onursuzca bir sonla öldürülüp cesedi de hak ettiği saygıya layık görülüyorsa bu tür ölümlerin acıklı ölüm olarak nitelendirildiğidir. Homeros dünyasında bireylerin güzel ölümle mi yoksa acıklı ölümle mi yüzleşeceklerini bireylerin hayattaki eylemleri belirlemektedir. Akhilleus'la Hektor'un karşılaşmalarında Hektor rakibinden kim ölürse diğerinin ölüsüne saygılı davranmasını ister. Ancak Akhilleus bunu kabul etmez ve Hektor'un ölümünün ardından onun ölüsünü dostu Patroklos'un mezarı etrafında sürükler. Hektor'un ölümü acıklı olmuştur. Ancak Hektor'un babası Priamos'un yalvarışı üzerine Akhilleus yemeğini onunla paylaşır ve Hektor'un hakarete uğrayan bedeni sonradan güzel ölü vasfını kazanır ve İlyada eseri Hektor'un gösterişli cenaze töreniyle biter.⁶⁷

Homeros düşüncesinde ölümün erken gelmesine ve zamansız ölümün acısına da vurgu yapılır. Akhilleus, arkadaşının ölümü sonrasında kendi ölümüne zamansız giden bir bireydir. Savaş sonrası Akhilleus'a kurban edilen Hektor'un kızı Poliksene'nin gelin bile olamadan yaşamdan koparılması da aynı trajiklikle genç ve zamansız ölümün bir başka yansımasıdır. Savaşı kaybeden taraftaki Truvalı kadınlar köle olarak hayatta bırakılırken, Poliksene ise Akhilleus'a gelin olarak kurban edilmiştir. Aynı toprakların mirasını taşıyan Türk toplumu, Homeros'ta anlamlı hale gelmiş olguya “genç ölümü” tanımlamasıyla vurgu yapar. Genç ölümü, yaşamın çabuk elden alınmış olmasına dayalı üzüntüye vurgu yapmaktadır. Homeros'tan yüzyıllar sonra aynı coğrafyanın diğer bir ozanı Yunus Emre genç ölümlünün hüznünü tekrar vurgular. O, Anadolu topraklarında genç

⁶⁷ Naquet, *Homeros'un Dünyası*, 50,56.

ölümüne dayalı üzüntüsünü “gök ekini biçmiş gibi” ifadesiyle anlatmıştır.⁶⁸

Homeros’un Odysseus eserinde bazı kişiler temiz ölümün tam karşısı olan acıklı ölümle karşılaşır. Odysseus’un eşine (Penelope) talip olanlar acımasız ölümlerle hayatlarını kaybeder. Hain keçi çobanı Melanthios’un bedeni parçalanır ve cinsel organı köpeklere atılır. Penelope’ye talip olan erkeklerle yatan hizmetçilerin de temiz ölümle ölmeye hakları yoktur. Telemakhos onları saray avlusuna getirtip halata asmıştır. Acıklı ölüm eserde şöyle tasvir edilmiştir.

*“Yaygın kanatlı ardıc kuşları ya da güvercinler
Çalılar arasında kurulmuş bir tuzağa tutulurlar da hani,
Nasıl düşerlerse uğursuz bir döşeğe, dönerken yuvalarına
Bu kadın başları da öyle dizilmişler sıraya,
Acıklı bir ölümle ölsünler diye sıkılmıştı ilmekle boyunları.
Bir ara ayakları çırpınıverdi, ama uzun sürmedi bu.”*⁶⁹

Homeros’un eserinde insanlar savaş esnasında sanki zamanın akışının dışındaymış gibi tasvir edilirler. Hâlbuki savaş on yıl sürmüştür ve insanlar Atina’dan savaşa çıktıkları dönemdeki kişiler değildir. Eserde bunun istisnaları olup bunlardan biri de Odysseus’un savaşa gitmeden önce av için eğittiği köpeği Argos’tur. Odysseus döndüğünde insanlar onu tanıyamazken Argos sahibini tanır ancak hemen oracıkta can verir. Köpeğin ölümü, yıllara dayalı özlem içinde dostuna kavuşmanın trajikliği üzerine kuruludur.

*“Ama kara ölümün kaderi yakalamıştı Argos’u,
Görür görmez, Odysseus’u yirmi yıl sonra.”*⁷⁰

Homeros eserlerinde ölümün gölgesi altında gezinen hayatın kırılğan ve güçlü güzelliğine vurgu yapmaktadır. Mitik düşüncedeki ölüme dayalı ruh kültü düşüncenin rasyonelleşmesine paralel şekilde değişim göstermeye başlamış ve akılcı bir düzlemde ilerlemiştir. Aynı

⁶⁸ Yunus Emre, *Divan* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 298.

⁶⁹ Homeros, *Odysseia*, XXII,467.

⁷⁰ Homeros, *Odysseia*, XVII,325-326.

süreçte ölüm ve ölüm anlayışına bağlı olgularda düşüncedeki değişimle paralellik göstermektedir.

Homeros dönemi sonrası bir başka ozan Hesiodos'un eserlerinde de ölüm olgusunun karşımıza çıkmış olduğudur. Hesiodos *Theogonia* eserinde tanrılar sınıflamasından sonra gece tanrısının çocukları olarak gördüğü uyku ve ölüm tanrılarını gündüzün ışığının tam karşısında konumlandırır.⁷¹ Bakıldığında ölüm, aydınlığın karşısında tanrılara özgü ölümsüzlüğü ilga eden bir tanrıdır. Onda ölüm ve uyku şöyle anlatılmaktadır:

“Sisli karanlığa bürünmüş belalı gece
Orada oturur kara gecenin çocukları
Uyku ’yla Ölüm, o korkunç tanrılar
Güneş hiç çevirmez onlara ışınlarını
Ne göklere çıkarken ne inerken

.....

Ölümün demirdendir yüreği, tunçtandır canı
Yakaladığı insan kurtulamaz asla elinden
Kin besler ölümsüz tanrılara bile.”⁷²

Hesiodos düşüncesinde de ölüm *moira*'nın döngüselligi içinde insanların kaçamayacağı hatta tanrılarının bile kendisinden korktuğu bir Tanrı olarak göze çarpar.

Hesiodos, tanrılarının ve insanların kozmogonik yaratılışını ele aldığı *İşler ve Günler* eserinde insanların kronolojik sıralamasını idealden başlamak üzere beş kuşak sınıfa ayırmıştır. Hesiodos, beş sınıfın özelliklerini tanrısal özellikler, sonsuzluk ve ölüm olgularını gözeterek şekillendirmektedir. Onun tarih düşüncesinde sınıfladığı insan soyunun gelişim yapısı aşağıdaki gibidir:

Birinci sırada altın soy olup tanrılar gibi kaygıdan uzak, hastalık ve yaşlılık gibi insani özelliklerin olmadığı, bolluk içinde yaşayan dönemin insanlarıdır. Bunlar Zeus'un iradesi doğrultusunda insanların *daimon*'larıdır. İkinci sırada beden ve zihin olarak altın soydan daha

⁷¹ Hesiodos, *Theogonia&İşler ve Günler*, 756.

⁷² Hesiodos, *Theogonia&İşler ve Günler*, 759-765.

aşağıda olan gümüş soyu gelmektedir. Taşkınlıkları sonucu onlar Zeus tarafından yok edilip yer altı *daimon* 'ları olmuşlardır. Üçüncü sırada tunç soyu olup bunlar katı yürekli ve güçlüdürler, savaşçılıkları kendilerinin sonunu hazırlamış ve onursuzca Hades'e gönderilmişlerdir. Zeus dördüncü sırada daha adil ve daha iyi olan yarı tanrı olarak görülen Kahramanlar soyunu yaratmıştır. Bunların bir kısmı Troya savaşında ölüp Hades'e, bir kısmı da Mutlu Adaları'na gitmiştir. Hesiodos son sırada, kendi dönemine tekabül eden son sınıfı demir soyu olarak niteleyip bu dönemi kişiden zahmet ve kaygının eksik olmadığı, karşılıklı kin ve husumetin hüküm sürdüğü ve gücünün güçsüze boyun eğdirdiği dönem dediği gerçekçi insan dönemini olarak betimlemektedir.⁷³

Bu sıralamaya bakıldığında Hesiodos'un ilk insanı ölümsüz ve tanrısal özelliklerle sıralanmış iken kahramanlar sınıfı ise ölümlüdürler. Son dönemdeki demir sınıfı insan ise ölüm dâhil bütün insani olumsuzluklarla yüzleşmektedir.

Hesiodos düşüncesinde ölüm ve ölümsüzlük diyalektiğinde ölümün insana özgü, ölümsüzlüğün tanrılara özgü olması sık sık vurgulanır. Bu karşıtlık tanrı ve insan tanımlamasında da aşikârdır. Tanrılar ölümsüz insanlar iken, insanlar ölümlü tanrılar olarak sunulmuştur. İnsan güçsüzlüğüne rağmen bir merak içinde ölümsüzlüğü aramak istemiştir. Ateşi edinen insanın elde ettiği tekne bilgisiyle Tanrı'ya kafa tutması insanın tanrılaşarak ölümsüz olma arzusunu yansıtır. Hesiodos'ta bu düşünce, Prometheus'un insana tanrılardan ateşi çalarak vermesi ve Tanrı'nın ölümsüzlere benzeyen Pandora'yı yaratmasında da göze çarpar. O, insanın yapmış olduğu hatanın farkına varmasını ve Pandora'nın ortaya saçıp döktüğü kötülöklere çare bulamayacağını, birbirlerinin kanını dökeceğini ve insana yalnızca acıların kalacağını vurgular.⁷⁴ Aristoteles'in *Metafizik* eserinde merak ve hayret düşüncesine yaptığı vurgu Prometheus'un insana hediye ettiği doğaya egemen insanın bilgiye dayanan ölümsüzlük arayışının ta kendisidir.

⁷³ Hesiodos, *Theogonia&İşler ve Günler*, 105-200.

⁷⁴ Hesiodos, *Theogonia&İşler ve Günler*, 195.

Hesiodos aynı metinde kardeş iki tanrı olan Ölüm ve Uyku'nun insanla ilişkisine de atıf yapmıştır. İlk insan soyu olan altın neslin ölümünü “tatlı uykulara dalar gibi ölüyorlardı” şeklinde tanımlamakta ve onların ölümden sonra iyi *daimon*'lara dönmelerinden bahsetmektedir. Üçüncü nesil olan tunç soyunun eylemlerini, başkalarını haksızca öldürmeler olarak niteler ve onları kapkara ölümün aldığından söz eder. Beşinci neslin ise “Keşke daha önce öleseydim ya da doğmasaydım” diyeceklerinden söz eder. Bakıldığında ilk neslin ölümü daha tanrısal ve sorunsuzdur. Son nesil ise ölümü, hayatın acıları karşısında arzular hale gelmiştir. İlk nesilden son nesle gelindiğinde karşımıza ölümün niteliğinin değişmesi ya da ölümün değişim gücünün insan neslindeki diyalektik dönüştürücü gücü söz konusudur.

Mitolojik dönem düşüncesinde yaşama dayanan beden-ruh ayrımının yapıldığı görülür. Buna bağlı olarak yaşanan maddi âlem ve ruhların gittiği Hades arasında ayrım olduğu görülür. Yunan tanrıları ölümsüz ve sonsuz iken insanlar ölümlü ve sonludur. Bu bağlamda Zeus ve Yunan tanrıları Olimpos'ta gökteki âlemde iken insanların ruhlarının gittiği âlem, Hades denilen yerde, toprağın altındadır. İnsan ve tanrılar arasındaki yaşam-ölüm karşıtlığı mekânsal olarak da karşıtlık içermektedir. Süreç içinde yaşam algısının değişmesiyle birlikte mitleri icat eden insanlar, Zeus'un ölümsüzlüğüne kıyasla yer altında (Hades) ölümsüz tanrılar yaratma fikrine de geçiş yapmışlardır. İnsanlar tanrılar gibi ölümsüzlük arama arayışına yönelmişlerdir.

Felsefi düşünüşün mitostan logosa, yasanın tanrısal yasadan insansal yasaya geçişinde olduğu gibi ölüm düşüncesinin anlaşılmasının da ilerleyen dönemde değişmiş olduğu bariz şekilde ortaya çıkmaktadır. Ölüm presokratik düşünürlerin düşüncelerinde *logik* değerlendirilmiş, ölümün doğayla olan ilintisi, nasıllığı akılcı izahla ortaya konulmuştur. Felsefi düşüncede karşılaşacağımız olguları aklileştirme düşüncesi ölüm düşüncesinde de geçerliliğini korumuştur. Felsefenin ölümü aklileştirmesi, Empedokles'in Ateş (Zeus), Toprak (Hera), Hava (Hades), Su (Nestis) kavramlarına tanrısal olanın ötesine geçerek maddi ve akılcı anlam yüklemesinde

olduğu gibidir.⁷⁵ Felsefi dönemde ölüm düşüncesi, ölüm tanrısı anlamından sıyrılarak ölüm kavramının özü üzerinden ölümün neliğiyle anlaşılmaya çalışılmıştır.

Mitolojik dönem etkisinin bariz hissedildiği, halkın duygu ve değerlerinin yansması ve aynı zamanda onlarda *katharsis* oluşturan tiyatro düşüncesinde de ölüm yoğun şekilde işlenmiştir. Özellikle tiyatroda olayın değişim anlarına, baht dönüşümlerine (*peripeti*) ölüm eşlik etmiştir. Şimdi de tragedyalarda, Yunan kültürünün acılarının en dolaysız yansması oyunlarda ölüm olgusuna bakalım.

⁷⁵ Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1995), 145.

YUNAN TRAGEDYALARINDA ÖLÜM

Yunan halk kültüründe mitlerin yansıması olan tragedyalarda ölüme bakış farklı bağlamlarda değerlendirilmiştir. Bu dönemde sanatın bir boyutunun *mimesis* olduğu düşünüldüğünde oyunla vurgulanan, Yunan yaşamının tiyatrodaki yansımasıdır. Şair Pindaros, “bedenin ölümünden sonra canlı kalan şey yaşamın suretidir” sözleriyle insan yaşamının anlamını vurgulamıştır.⁷⁶ Tiyatroda tragedyalar, yaşam ve ışığın bulunduğu bu dünyaya odaklanmıştır. Tragedyalarda ön plana çıkan, acı dolu yaşamın sonunda huzurun ölümle gelmesi ve ölümün kurtuluşla özdeşleşmesidir. Tragedyalar yaşam-ölüm ilişkisine felsefi düzlemi aşırıp yaşamın içinden bakmışlardır. Bireyler ölümü gerçek kabul edip onunla yüzleşmişlerdir.

Yunan tragedyalarında ölüm kaderle (*Moir*a) birlikte değerlendirilirse anlam kazanmaktadır. Ölüm, insanın *Moir*a çizgisinde karşılaşması gereken zorunlu yüzleşmedir. Kader, bazen yaşanması gereken katı bir zorunluluk, bazen bir olaya bağlı tesadüf, bazen insanın olaylar karşısında ödediği bedel, bazen de insan neslinin Oidipus soyunda olduğu gibi genetik olarak geçmişinden getirdiği günahlarının sonunda yaşadığı kaçınılmaz yazgısıdır. Kader, acımasız bir kara yazgı, kaçınılamayacak lanetli bir son, öngörülemeyen bir talihsizliktir. Kader Tanrı’dan gelen bir körleşme, akledememedir. Kader yani *Moir*a insanın yaşamında kaçamayacağı sondur.⁷⁷ Yunanlı ölüm gerçeğini kabul ettiği için ölüme takılı kalmaz. Pindaros’un “insan ölümlü olduğuna göre, ne diye gölgede oturup bütün başarılarından uzakta, güçsüzlük içinde silik bir ihtiyarlığa katlanmalı

⁷⁶ Adam, James, *Antik Yunan’ın Din Öğretmenleri*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 142.

⁷⁷ George Thomson, *Tarih Öncesi Ege II*, çev. Celal Üster (İstanbul: Payel Yayınevi, 2004), 58-63; Maurizio Bettini, “Kader”, çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Antik Yunan*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 614-617.

ki” duygusuyla hareket eder.⁷⁸ Bu bağlamda da öbür dünya konusundaki iddialarda da her zaman ihtiyatlı davranırlar.⁷⁹ Ölüm, *Moira*’nın yazgısından insanın kaçınmadığı en acımasız yüzleşmedir. Yunan insanı da bu yüzleşmeden kaçmaz.

Yunan düşüncesinde *Moira* insanın doğduğu andan itibaren yaşamdan payına düşen yazgıdır. Yunanlılar’da *Moira* üç farklı tanrının göreviyle ifade edilmiştir. Bunlar Klotho (ömrü büküp eğiren), Atropos (ömrü ölçen), ve Lakhes (ömür ipliğini kesen) tanrıdır. Ölüm Lakhes’in ömür ipliğini kesmesi, insandan nefesi almasıyla son bulmaktadır. İnsanın yazgısı doğar doğmaz bükülmeye başlayıp ölümle son bulacak bir süreçtir. Tanrılar bile *Moira*’nın katı işleyişi karşısında çaresiz kalmaktadırlar. Ömür ipliğinin kesilmesiyle yaşam son bulmaktadır. Yunan tragedyalarında ölüm insanın kaçınamayacağı yazgısal bir süreçtir. Yunan insanı ölümü kaderin ayrılmaz bir parçası gördüğünden ondan korkmaz ve onunla yaşar. Bu husus aşağıda verilen metinlerde görüleceği üzere *İlyada* ve diğer tragedya yazarlarının sözlerine de yansımıştır.

*“Nasılsa yaprakların soyu, öyledir insanlarınki de.
Yaprakları yel yere saçar, başkalarını orman
Tomurcuklanıp yaratır, gelince yeniden bahar.
Böyledir insanların soyu da: biri yeşerir, öteki solar”⁸⁰*

*Her varlık çoktan bir kaderle yüklenmiş,
Tanrıların başıdır yalnız yükümlü olmayan:
Zeustan başkası özgür değildir⁸¹.
Kaderin önünde durulmaz bilmeliyim bunu*

....

Hayır her işi bitiren kader.”⁸²

⁷⁸ Andre Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı II, Antigone’den Sokrates’e*, çev. Kerem Kurtgözü (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2004), 156.

⁷⁹ Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı II, Antigone’den Sokrates’e*, 152.

⁸⁰ Homeros, *İlyada*, VI,146.

⁸¹ Aiskhylos, *Persler*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2015), 3.

⁸² Aiskhylos, *Persler*, 6,22.

Bakıldığında Yunan tragedya yazınında ölüm hakkında söylenecek en kesin yargılardan biri ölümü kaderin kaçınılmayacak yazgısı içinde düşünüp, insanın ölümden kaçamayacağı, bu gerçekle yüzleşerek yaşaması gerektiğidir. Ölüm gerçeğiyle yüzleşen Yunan halkı nazarında ölümden korkma düşüncesinin yaşamın gerçekliği yanında tutarlı olmadığıdır.

Yunan tragedyasında suç, suçlunun cezalandırılması ve yaşamın anlamsallaştırılması felsefenin bakışından kısmen farklılaşarak, dünyadan yani yaşamdan bakılarak çözümlenmek istenmiştir. Tragedyalarda suçlular, Erinyler tarafından yakalanarak henüz hayatta iken cezalandırılmak istenir. Bu bağlamda ilahi dinlerde karşımıza çıkan cennet-cehennem ve ahiret düşünceleri Yunan'ın odak noktasında değildir. Yunan tragedya yazarının bakışı yaşama yönelir bu nedenle ölümden sonra ruhun varoluşuna ve ruhlar âlemindeki kurtuluşa yönelik teoriler onu ilgilendirmez.⁸³ Yunan tragedya yazarının ilgisi daha çok ölümlle sonlanan yaşamdır. Rohde, Yunan tragedya yazarlarında dünyayı önemseyerek anlamsallaştıran düşüncelerin daha ön planda olduğu kanaatinde. O, bu düşüncenin yansımaları “Yunan toplumunda maraton kuşağında savaşılan savaşçıların ahirete sığınmak isteyen tarikatların teolojik öğretilerine ihtiyaç duymadığı” sözünde anlatır.⁸⁴

Tragedyalarda ölüm, bireyin yaşam döngüsündeki *peripetik* (baht dönüşümü) bağlamında değerlendirildiğinde ölüm bütün gerçekliğiyle arka planda bırakılıp tragedyanın odak noktasında hayat sorgulaması ön plana çıkartılmıştır. Bu yönüyle tragedya ölümü psikolojik ve sosyolojik bir bakışla ele almış, ölüm üstünden siyasal ve sosyolojik değerlendirmede bulunmuşlardır.⁸⁵ Mesela *Antigone* tragedyasındaki ölümler devlete ve topluma yöneltmiş siyasal bir manifestodur. Aynı şekilde Euripides tragedyasının *Medea*'sı, toplumsal yaşamda kadınların yaşam içinde karşılaştıkları zorluklar, kadının toplumdaki görevlerinin zorluğu, erkek egemen iktidarda

⁸³ Hasan Hüseyin Akkaş, “Maturidi ve Locke Düşüncesinde İnsan Hakları”, *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar*, ed. Kaya Ağın (İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2022), 469.

⁸⁴ Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 386.

⁸⁵ Paksoy, Banu Kılan, *Tragedya ve Siyaset* (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2011), 97-183.

kadının değersizliği vb. nedenlerle yaşamaktansa savaşta ölmeyi yeğleyecek durumdadır. Medea, kadının yaşamının zorluğunu ölümü yeğlemekle vurgular. “Bir savaşta üç kez en ön safta yer almayı yeğlerdim bir çocuk doğurmaktansa.”⁸⁶ Medea, sosyolojik toplum okuması yapmış, erkek egemen, erkeğe şan ve ün veren olguları eleştirip, kadının toplumda karşılaştığı ayrımcılık ve yaşamsal zorlukların yanında savaş ve ölümün bir hiç olduğunu dile getirmiştir.

Aiskhylos tragedyalarında ölüm fikri işlenirken, geleneksel halk inancına bağlı kalındığını görmekteyiz. Onda ölümün mahiyeti sorgulanmaz; yalnızca ölüm olgusunun doğallığı, ölümün kente ve arkasında kalanlara getirdiği trajikliğe vurgu vardır. Aiskhylos, sık sık insanların ölümlü olduğuna değinerek, bu gerçeklik üzerinden insanların eylemlerini harekete geçirmesi gerektiğine vurgu yapar. Perslerin Yunan ülkesini yakıp yıkmaları ve yenilmeleri sonunda arkada kalan ölümlerin gelecek nesil için bir ibret olacağı düşüncesi içindedir. O bu trajikliği “ölü yığınlarıysa ibret olacak üç kuşak ölümlülere, gücünü aşan hayallere kapılmamayı öğretecek onlara” sözünde ifade etmektedir.⁸⁷ Yine onda ölümün doğallığına ve kaçınılmazlığına ilişkin vurgulama Troya savaşındaki ölenler için dile getirdiği “ölenler, İlion topraklarındaki bir mezarda. Hasarsız bedenleriyle yatıyorlar” sözünde karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸

Aiskhylos, eserlerinde ölümün Hades ve Gaia ile olan ilişkisini, fanilerin ölünce Hades’e gittiğine vurgu yaparak anlatır. Persler savaşta içinde bulundukları beladan kurtulmak için Hades’e Darius’un ruhunun dünyaya geri gelmesi için duada bulunurlar.

*“Ey ölümler ülkesinin, karanlık altının daimonları, ve Gaia, Hermes, ve sen Hades, ölümlerin kralı, gönderin Darius’un ruhunu yerin altındaki karanlıktan günışığına. Bir onda bulunur belli ki, üzerimize çöken uğursuzluğa çare.”*⁸⁹

⁸⁶ Euripides, *Medea*, çev. Metin Balay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2014), 21.

⁸⁷ Aiskhylos, *Persler*, 81.

⁸⁸ Aiskhylos, *Oresteia*, Agamemnon, Adak Sunucular, Eumenidler, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010), 26.

⁸⁹ Aiskhylos, *Persler*, 65.

Savaş esnasındaki öldürme olguları Aiskhylos tragediyalarının ruhuna işlemiş ancak devlet ve tanrı gibi amaçlar uğruna ölüm arka planda bırakılmıştır. Ölüm geleneksel inanca uygun olarak Zeus'a bağlanmış ve ölümlerin savaş tanrısı Ares'i keyiflendireceğine vurgu yapılmıştır.⁹⁰

Aiskhylos düşüncesinde ölüm kendisinden kaçınılamayan *Moira*'nın yani kaderin döngüsellğinde gerçekleşir. Thebai'de kardeşine karşı savaşan Eteokles ölümü “ölüm yazıldıysa alınca, kurtuluş yoktur” düşüncesi içinde kabullenmiştir.⁹¹ Ölümle ilgili en çarpıcı tahlillerden birisi Oidipus'un çocuklarının birbirlerini öldürmesi olayında görülür. Aiskhylos öldürme dürtüsünün ne kadar yıkıcı olduğuna Oidipus üzerinden çekmiştir. Hırs ve kine dayalı şiddetin sonu karşısındakini öldürme olup, ölen kimsenin kanının toprak tarafından emilmesiyle canlılığın bir hiç uğruna biteceğine temas edilir.

*“Kendi elleriyle! İçlerindeki şeytan öyle acımasızmış ki
Böylece talihsiz soyu tümüyle yok etti.*

.....

*Babalarının laneti sonucu, onlar için
Geriye bir mezar toprağı kaldı.*

*Evet, kent özgür şimdi ama kardeş kralların
Kanını, vuruştukları yerdeki toprak emdi bile.”⁹²*

Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus* eserinde tanrılar ve insanlar arasındaki ilişki üzerinden ölüm ve ölümsüzlük olgusuna vurgu yapar. Prometheus ölümsüz tanrılar yanında insanın zayıflığını gideren ateşi, rezene sapında çalıp vererek insanın aklı ile elde ettiği bilgilerle insanlığın ölümsüzlüğe giden adımı attığına göndermede bulunur. Prometheus yaptığı eylemin sonuçlarının farkındadır. Çünkü güçsüz insanlara onları güçlendirecek aklı ve düşünceyi vermiştir.⁹³

⁹⁰ Aiskhylos, *Persler*, 21,25.

⁹¹ Aiskhylos, *Tebai'ye Karşı Yediler*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2012), 38.

⁹² Aiskhylos, *Tebai'ye Karşı Yediler*, 42.

⁹³ Yakup Akyüz - Enes Altıparmak, “Antik Yunan Mitolojisinde Ateşin Kökeni ve Akıl İlişkisi”, *Dört Öge* 2/23 (2023), 84-88.

Prometheus, ölümsüzlerin hakkını ölümlülere veren bir haindir. Prometheus, ölümlülere verdiği ödülle onları güçsüzlük ve ölüm kaygısından kurtarıp güçlü ve ölümsüz olma arzusuna yöneltmiştir. Onun insana armağan ettiği şeylerin önemine yapılan vurgu Prometheus'un koroyla olan konuşmasına yansımıştır.

“Koro: Daha büyük suçların olsa gerek

Prometheus: Evet ölüm kaygısından da kurtardım ölümlüləri

Koro: Nasıl bir deva buldun bu derde karşı?

Prometheus: Kör umutlar saldım içlerine

Koro: Yaman bir destek vermişsin insanlara

Prometheus: Dahası var. Ateşi armağan ettim onlara

Koro: Ne, kızıl ateş ölümlülerin eline mi geçti?

Prometheus: Evet bütün sanatları da öğrenecekler ondan.”⁹⁴

Prometheus bilgelik vermekle insanları umutları ve hayallerine tutundurup, onları ölüm korkusundan kurtarmakla tanrısal kılma yolunda büyük bir adım atmıştır. İnsanoğlu bilgiyi kullanarak, ölüm kaygısını yenmek için ilerlemiş, aşkın olandan kendisini kurtararak ölümsüzlüğün sahibi birer Tanrı olma yolunda ilerlemiştir.⁹⁵ Düşünce tarihinde insanın kendisini Tanrı kılma arzusunu, Prometheus'un insana vermiş olduğu aklı verimli kullanmasının devrimci sonucu olarak görmek gerekir.

Ölüm konusunda eserde karşımıza çıkan bir başka husus yaşamın saçma absürtlüğü karşısında çare olarak “ölümü istemek ama ölememek” dediğimiz düşüncenin Prometheus'un duygularında yoğun şekilde dile gelmiş olmasıdır. Prometheus, Zeus'un ona verdiği katlanılmaz acılar karşısında artık yaşamak istememektedir. Ancak bir tanrı olarak ölümlü de değildir. Ölümün kurtuluş olması Prometheus için mümkün değildir. Onun ölmek isteyip de ölememesi “kader ölmeme de izin vermiyor, yalnız ölüm kurtarabilirdi beni”, “istese de

⁹⁴ Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 12-13.

⁹⁵ Karl Kerenyi, *Prometheus, İnsan Varoluşunun Arketip İmgesi*, çev. Tacıbaht Türel (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 30-33; Thomson, George, *Tragedyanın Kökeni*, çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul: Payel Yayınevi, 2004), 337-342.

ölemeyen neden korkabilir?” sözünde duygularını yansıtır.⁹⁶ Prometheus çektiği acılar ve ıstıraplar karşısında ölümü isterken, kendisinin Tanrı olduğunun farkındadır. Onun, kararlarıyla Zeus’u alt edeceği, Zeus’un hangi cezayı verirse versin kendisini öldürmeyeceğine olan inancı ve ölümsüzlüğüne vurgu yapması ayrıca dikkate değerdir.⁹⁷

Aiskhylos, tragedyalarını Tanrı-insan ilişkisinin kutsallığını ve değerlerini gözeterek yazmıştır. Bu nedenle eserleri ölüm konusunda felsefi etkiden uzak ve geleneksel düşüncelyi yansıtan görüşler üretmiştir.

Bir diğer tragedya yazarı Sophokles’in düşüncesinde de ölüm olgusuna yoğun bir şekilde rastlamaktayız. Ölüm, onun tragedyalarında değıştirici ve dönüştürücü konumdadır. Ölüm düşüncesi onda oyunun yüce ve ulvi hedefine ulaşmasına olanak sağlar. Hemen hemen her oyununda ölüm kaçınılmaz yazgıyla rastlanılan odaktaki olgudur.

Kral Oidipus eserinde ölüm, Oidipus’un baba katilliğı üzerinden ele alınıp işlenmiştir. Oidipus babasını öldürmüş, kendi annesiyle evlenmiş ve ondan çocukları olmuştur. Gerçeklerin ortaya çıkmasıyla karısı intihar etmiş, Oidipus delilik buhranı içinde kendi gözlerini oymuştur. Oidipus’un bilmeden yapmış olduğu eylemleri ona bahtsız ve acılarla geçen bir yaşam getirmiştir. Yaşanan olaylar karşısında karısı ölümü seçerken Oidipus ise yaşamı seçmiştir.⁹⁸ Oidipus yaşam ve ölüm döngüsünde yaşamın kıyısında gezinen hakikat arayışındaki bahtsız ölümlüdür.

Oidipus’un Yunan kentlerinde kızlarıyla gezerek geçirdiğı acı dolu yılların ardından yaşamının sonlanmasını *Oidipus Kolonos*’ta eserinde ise Sophokles’in diğer eserlerinde görmediğimiz türde azizlere yakışan bir ölümü yani ölümsüzlüğü tanrıların Oidipus’a bahşettiğini görürüz. Oidipus doğal bir şekilde ölmemiş, mucizevi bir

⁹⁶ Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, 31,39.

⁹⁷ Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, 44.

⁹⁸ Sophokles, *Kral Oidipus*, çev. Cüneyt Çetinkaya (İstanbul: Bordo&Siyah Yayınları, 2012), 100-101.

şekilde acı çekmeden ölüme gitmiştir.⁹⁹ Oyun sonunda Oidipus ölmek yerine saf bir ruha dönüşmüştür. Öldükten sonra kent onun inayeti ile korunur. Kendisiyle birlikte olması için yalvaran oğul Polyneikes ve kendisini Thebai'ye dönmeye ikna etmek isteyen Kreon'u yendikten sonra, ait olduğu Thebai kenti ve Labdakosoğulları oikos'uyla bağıını koparıp, Atina'da gömüleceği mezarına yürüyen aziz, rehber, hegemon olmaktadır.¹⁰⁰

Sophokles'in ölümün etkisinin en yoğun hissedildiği ve trajik kahramanların yaşamlarını derinden etkileyen eseri Oidipus üçlemesinin devamı olan *Antigone*'dir. Eserde Oidipus'un oğullarından Eteokles'in bir mezarı hak edip cenazesi mezara gömülecekken diğer oğul Polyneikes'in düşmanca muameleyle mezardan mahrum bırakıldığı anlatılır. Kim onu gömmek isterse cezası ölüm olacaktır.¹⁰¹ Kız kardeş Antigone, Kral Kreon'un kararının adil olmadığı düşüncesiyle karara karşı çıktığından ölümün eser boyunca etkisini hissettirmesi kaçınılmaz olmuştur. Kız kardeşlerden İsmene ölümden sakınırken, Antigone sonu belli olan bir kararlilikla ölüme giden bir tutum içindedir. İsmene ve Antigone'nin yasayla çatışması ölüm ve yaşam tercihi üzerine kuruludur. Kız kardeşlerin yaşam ve ölüm tercihi oyunun ilerleyen bölümünde Antigone'nin kardeşine söylediği “benim tercihim ölümdü, seninki yaşamdı” sözünde ortaya çıkar.¹⁰² İsmene “babamız nasıl kendi günahlarını ortaya çıkardı ve gözlerini oydu, annesi ve karısı nasıl kendisini öldürdü. Kardeşlerimiz aynı gün nasıl birbirlerini öldürdüler geriye ikimiz kaldık. Eğer krala ve kanunlara uymazsak korkunç bir ölümle karşılaşacağız. Bizler kadınız ve erkeklerle savaşmak için yaratılmadık” sözleriyle ölümden kaçıp, ölümü perdeleyerek kadere, toplumun ataerkil düşüncesine ve kanunlarına zorunlu boyun eğişi savunur.¹⁰³ Antigone ise tam aksine anarşist ve protest tavırla ölümü

⁹⁹ Sophokles, *Oidipus Kolonosta*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010), 55.

¹⁰⁰ Vernant, Jean Pierre, Naquet, Pierre Vidal, *Eski Yunanda Mit ve Tragedya*, çev. Sevgi Tamgüç, Reşat Fuat Çam (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 437.

¹⁰¹ Sophokles, *Antigone*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Sümer Kitabevi, 2013), 17.

¹⁰² Sophokles, *Antigone*, 3.

¹⁰³ Sophokles, *Antigone*, 17.

tercih ederek ölüm üzerinden yasa, kral, ataerkil düşüncelere, erkek egemen bakışa başkaldırının idolü olmuştur.

Antigone yaşam-ölüm ikileminde ölümü tercih edip, Homeros'un Akhilleus'u gibi ölmüş ama düşünceleriyle ölümsüzlük peşinde koşmuştur. Antigone haksızlık karşısında susmaktansa, ölümün tercih edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Antigone bile isteye kendi ölümüne koşmakta ve ölümüyle ölümsüzlüğü istemektedir. Kreon da kararlarıyla bilinçsizce kendi trajik sonunu hazırlamaktadır. Kararının birilerini ölüme götüreceğinin farkındadır. İnsanların hırslarıyla ölüme gittiğini bilir. Çatışma ikisi arasında içten içe ilerler ve korkunç yıkım Antigone'nin ölümüyle son bulur. Antigone ölümden kaçmaz ve serinkanlı şekilde yüzleşir. Antigone'nin fikirleri yüzünden ölümü Sokrates'in ölümü kadar ulvidir ve değeri hak etmektedir:

*“Adamın beni yakalamadan önce de öleceğimi biliyordum. Beklenenden daha erken ölürsem bunu kayıp saymam benim gibi üzüntüler için kahrolan bir insan için ölüm kazanç değil mi? Böylesine bir sondan dolayı acı çekmem ama annemin oğlunun mezarsız kalması büyük acı verir. Ölümse bir acı değildir.”*¹⁰⁴

Sophokles, insanın eylemsel gücü üzerinden olayları değerlendirir. Ona göre insan her şeye çare üretip yaşamında gerekli olanı sağlamıştır. Tek bir sorunun üstesinden gelememiştir ki bu da ölümdür.¹⁰⁵ Onda *Moir*a'nın yazgısallığını belirleyen şey ölümdür. *Polis*'te adalet, hukuk, yasa, devlet, birey, erkek, kadın çatışmış ve bu çatışmanın trajikliğini ölüm belirlemiştir. Kreon'un çatışmada Antigone'yi ölümle sınaması onun Antigone'ye ölümle blöf yaptığı izlenimi vermektedir. Ona göre Hades (ölüm) insanın yaşamını tehdit ederse kişiler ölümden kaçınacaktır.¹⁰⁶ Kreon, Antigone'nin ölüm karşısındaki korkusuzluğunu görememiş ve onun ölümü üzerinden kendi sonunu hazırlamıştır. Kreon, Antigone'nin ölüm karşısındaki gözü pekliği ve kararlılığı karşısında duygularına ve yanlış yargısına yenilmiştir. Kreon'un bahtsızlığı ölümlerin kendisine gösterdiği

¹⁰⁴ Sophokles, *Antigone*, 31.

¹⁰⁵ Sophokles, *Antigone*, 27.

¹⁰⁶ Sophokles, *Antigone*, 37.

adaleti göremeyip, kendi duygularına ve hırsına kapılıp, iradesinin haklılık karşısında yenik düşmesidir. Aristoteles ikisi arasında gelişen çatışmayı özel ve evrensel yasanın çatışması şeklinde tanımlar. Ona göre Antigone herkes için geçerli evrensel yasayı savunmakta iken, Kreon *polis*'in yöneticisi ve yasa koyucusu olarak kendi koyduğu özel yasaların savunucusudur. Çözumsuzluk, evrensel yasayla topluluğun kendi koyduğu özel yasanın anlaşılması ve uygulanmasında toplum üyelerinin çatışmasına dayanmaktadır.¹⁰⁷ *Polis*'te özel ve evrensel yasa çatışmıştır. Bir diğer deyişle oyun, biri tanrısal diğeri insanın koyduğu iki farklı adalet anlayışını veya biri doğal diğeri pozitif iki farklı yasa arasındaki çatışmayı konu edinmiştir.¹⁰⁸ Çatışma, trajik ölüm olaylarıyla sonlanmıştır.

Antigone'nin ölümü üzerinden siyasal düzlemde tartışmalar yapılmıştır.¹⁰⁹ Antigone farklı düzlemlerde başkaldırının kahramanıdır. Antigone ölümüyle Yunan dünyasının siyasal birlik ve yükümlülüğünü ve devletin bireylerle ilişkisini sorgulamış aynı zamanda eylemiyle sivil itaatsizliğin sınırını zorlayarak yasaya ve *polis*'e itaat yükümlülüğünün mutlak gerekliliğini sorgulatmıştır.¹¹⁰ Hegel, Antigone'nin ölümle sonlanan başkaldırısını, ailenin kendi içinde ve devletle karşıtlık içinde çatışan değerlerin yansıması olarak görmektedir. O, Antigone ile Kreon'un eyleme dayalı çatışmasını ve iki öz bilinçsel tutumunu, korkunç bir yazgının olumsuzlayıcı hareketi olarak niteler. Ona göre hükümetin buyrukları (Kreon) evrensel ve kamusal anlam taşımaktayken, Antigone'nin istenci özel olup devlet istenci ile çelişki içinde ve kötüdür. Hegel düşüncesinde Antigone bir yurttaş olarak *polis*'te olumlanmaz, çünkü Antigone düzen içinde tanımaya da karşısındaki tarafından tanınmaya da muktedir

¹⁰⁷ Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 1373b6.

¹⁰⁸ Serdar Tekin, “Adalet, Pratik, Akıl, Eylem: Antigone”, *Siyasalın Peşinde, Dünyaya Tragedyalarla Bakmak* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 80.

¹⁰⁹ H. D. F Kitto, *Yunan Tragedyası*, çev. Deniz Türker (İstanbul: Alfa Yayınları, 2024), 155-158.

¹¹⁰ Donald Tannenbaum - David Schultz, *Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Fatih Demirci (Ankara: Adres Yayınları, 2008), 34,36.

değildir.¹¹¹ Antigone özerk, başına buyruk ve dik kafalı şekilde davranmaktadır. Uç düzeyde kendine dönük, kapanık ve topluma karşı bir protest vurguyla kendini sınırlamaktadır.¹¹² Bir diğer söylemle her ikisi de dünyaya kendi büyük ilkeleri perspektifinden baktıkları ve karşılıklarına çıkan her şeyi o ilkenin ölçüsüyle tarttıklarından çözümsüzlük üretmektedirler.¹¹³ Girard'ın bakışıyla Antigone ve Kreon arasındaki tartışmanın çözümü yoktur ve ilk çatışmadaki belirsizlik ikincisine uzanarak tartışma yinelenerek çoğalmaktadır. *Antigone* tragedyası, adaletin değil şiddetin sağladığı bir denge durumuna işaret etmektedir. Tragedyada şiddet yinelenen döngüsellikle hasımlar arasındaki farklılığı silmekte ve şiddetin getirdiği boyut şiddetin döngüsellikinde doğrunun anlaşılmasında ayırt edilemez olanaksızlığa yol açmaktadır.¹¹⁴ Bonnard ölümle örüntülü trajik çatışmayı “Antigone tepeden tırnağa özgürlüktür; Kreon ise kaçınılmaz belalar yumağıdır. Tragedyanın son anlamı ve hazzımızın ana eksenidir” sözleriyle özetler.¹¹⁵

Antigone ölümüyle başka ölümlere yol açmış, peşinden başka ölümlülere ölüme sürükleyerek trajik yıkımın boyutunu artırmıştır. Antigone'nin ölümü üzerine Kreon'un oğlu ve Antigone'nin nişanlısı Haimon kılıcıyla intihar etmiştir. Oğlunun intiharı üzerine anne de intihar ederek Kreon'un yıkımını hazırlamışlardır. Kreon'un iktidardan düşmesi kendi aldığı adaletsiz kararlara dayanmaktadır. Çatışmanın getirdiği trajik son, tragedyaya koronun “öldüler hem de yaşayanın yüzünden” cümlesinde yansıtılmıştır.¹¹⁶

Antigone eseri biri kralın kararına istinaden yasal zorunlulukla diğeri kralın kararının sonucunu beğenmeyerek kendi iradesiyle intihar eden iki aşığın ölüm anını tasvir etmesi bağlamında ve ölümün

¹¹¹ Hegel, G.W.F., *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2015), 187; G.W.F. Hegel, *Anahatlarıyla Tüze Felsefesi ya da Doğal Hak ve Politik Bilim*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2013), 183.

¹¹² Latacz, Joachim, *Antik Yunan Tragedyaları*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006), 194.

¹¹³ Tekin, “Adalet, Pratik, Akıl, Eylem: Antigone”, 101.

¹¹⁴ Girard, Rene, *Şiddet ve Kutsal*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2009), 68-70.

¹¹⁵ Bonnard, Andre, *İnsan ve Tragedya*, çev. Yaşar Altan (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2006), 76.

¹¹⁶ Sophokles, *Antigone*, 57.

trajik sonucunu vurgulaması açısından ilginçtir. Ölümlülerin ölümlelerinden kalan manzaranın iç acıtıcı tasviri yürek burkucu ve ilginçtir. Ölenler arkadaki ölümlülere unutulmayacak bir ölüm bırakmıştır. İntihar eden bireyin ruh halini ve ölüm sonrasını anlatması açısından Haimon'un ölüm anı çok trajiktir. Haimon'un ölmesi, yaşamın yitirilmesinin dışında yüceltilmiş bir aşkın sonu olarak görülmelidir.

“Haimon acımasızca babasına bakıyordu, babasının suratına tükürdü ve iki ucu keskin kılıcı çekti. Kreon korkarak odadan kaçtı, bu nedenle darbe boşunaydı. Sonra zavallı çocuk öfkesini kendisine yöneltti. Kolunu gerdi ve kılıcı göğsüne dayadı ve ardından mümkün olduğunca içeri soktu. Ardından kolu gevşedi ve o kolla sevgilisine döndü. Henüz ölmemişti, sık sık nefes alarak, Antigone'nin al yanaklarını kendi bedeninden çıkan kanla boyadı ve en sonunda yaşamını yitirdi. Şimdi her ikisi de öldüler. Evlendiler ama bunu Hades'in evinde yaptılar. Artık ölümlülere en büyük kötülüğün öfkeye kapılmak olduğunu gösteriyorlar.”¹¹⁷

Trakhisli Kadınlar eserinde ölüm, trajikliği sağlayan işlevsel bir rol üstlenmiştir. Ölümün gerçekliğine Herakles'in zehirli zırhla ölümünde ve onun ölümüne neden olan eş Deineira'nın intiharında karşılaşırız. Özellikle Herakles'in yoğun acılar yaşadığı ölüm anında “ölüm acısının” özellikle öne çıkarıldığı söylenebilir.¹¹⁸ Yaşamda çekilen acılardan kurtularak ölümü arzulama düşüncesi *Philoktetes* eserinde *Philoktetes*'in yaşadığı acılarla yüzleşmesinde de karşımıza çıkar. Artık acılara katlanılamıyorsa yaşamın bir anlamı yoktur. O zaman ölüm arzulanan, istenilen bir durumdur. *Philoktetes*'in “Kendimi kesmek, vücudumu parçalamak istiyorum; ölümü, ölümü arzuluyorum” düşüncesi ancak ölümle kurtuluşun gerçekleşeceği düşüncesinin yansımasıdır.¹¹⁹ Yine benzer bir ölme düşüncesini acılardan mustarip Herakles'in, oğlundan talep ettiği ölmeden önce yakılma talebinde görürüz.¹²⁰

¹¹⁷ Sophokles, *Antigone*, 59.

¹¹⁸ Sophokles, *Trakhisli Kadınlar*, 30-31,40-42.

¹¹⁹ Sophokles, *Philoktetes*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 47.

¹²⁰ Sophokles, *Trakhisli Kadınlar*, 46.

Sophokles *Elektra* tragedyasında ölüm fikrini, babasının ölümünün öcünü almak için Orestes'in annesi ve aşığını öldürmesi fikri üzerinden işlemiştir. Bu eserde ölümün yasayla bağlantısı eserin ilginç noktalarından biridir. O, ölüm ve yasallık ilişkisi içinde yasalara aykırı eylemler yapanların istediği gibi keyfince ölmesini düşünmeyip polisteki yasallıkla “ölüm cezası” verilerek ölmesine temas eder. Eğer yasaları çiğneyen kişiler öldürülmeden yaşamalarına izin verilirse yaşamın dengesi bozulacaktır. Ayrıca ölüm cezası kötülüğün azalmasına neden olacaktır.¹²¹

Aias tragedyası Aias'ın Hektor'un kendisine hediye ettiği kılıçla intiharını konu edinir. Aias toplumun kendisine değer vermemesine itiraz etmekte ve delilik buhranları geçirmektedir. Foucault delilik ve ölüm ilişkisini “delilik ölümün daha şimdiden gelmiş halidir” sözleriyle tanımlamaktadır. Aias, Foucault'un söylemiyle toplumu tarafından ölmeden önce öldürülmüştür. Aias'ın delirme belirtileri gösterdiği halleri “delilik ölümün daha şimdiden gelmiş halidir” sözündeki yansımasıdır. Aias, Foucault'nun da belirttiği gibi aslında yaşadıklarının farkındadır; ancak toplumu tarafından savaşta yararlılıkları görmezden gelinerek hiçliğe itilmekte ve yararsız bir bireye indirgenmektedir. Aias, toplum vicdanında yararlılıkları görmezden gelinerek öldürülmektedir. Aias çözümü, çözümsüzlüğün içinde ölümde aramaktadır. Aias içinde yaşadığı çatışmayı çözümleyememenin verdiği hezeyanların etkisiyle intihara başvururken Foucaultçu söylemle, çözümsüzlük durumunun ölümle düzeleceğinin farkındadır.¹²² Eserde trajikliği ve trajiklik sonunda çözümü ölüm sağlamaktadır. Aias yaşamın güzelliğinin farkındadır ama delilik içinde intihar etmektedir.¹²³ Koro, ölümün kılıçla gelen trajikliğini “Tanrılar hakkı için şu iki ölümlünün haline bakın; Hektor yerlerde sürünerek öldü; Aias onun hediye ettiği kılıçla öldü” sözlerinde yansıtır.¹²⁴ Koro her iki ölümü bir kılıç yüzünden gerçekleşen kaderin olgusu şeklinde değerlendirir. Aias Hektor'a ait olan ve Hektor tarafından ona hediye edilen kılıcın dostlarınca

¹²¹ Sophokles, *Elektra*, çev. Cüneyt Çetinkaya (İstanbul: Bordo&Siyah Yayınları, 2013), 10.

¹²² Yakup Akyüz, “Yunan Trajedilerinde Çılgınlık ve Delirme Olgusuna Bakış”, *Tabula Rasa* 38 (2022), 13.

¹²³ Sophokles, *Aias*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2018), 37-38.

¹²⁴ Sophokles, *Aias*, 48.

kendisine verilmemesi üzerine yaşamına son vermiştir. Kott, Aias'ın ölümünü “büyük Aias insani düşünceler düşünmeyen birinin başına gelmesi gereken kaçınılmaz tersine dönüşle karşılaşmıştır” ve “ölümle kendi kendini katletmiş büyük bir adamın ölümüyle karşı karşıyayız” düşünceleriyle betimlemektedir.¹²⁵

Sophokles tragedyalarında ölüm, herkesin serinkanlılıkla yüzleşebileceği bir olay değildir. Bazı bireyler rahatlıkla ölümü seçerken bazıları Kreon örneğinde olduğu üzere ölümden kaçmaktadır. Sophokles tragedyaları, ölüm olgusunu yoğun bir şekilde olay örgüsünde kullanmıştır. Onda ölümler doğallığın ötesine taşmakta ve şiddet içeren kötü ölümlerde karşımıza çıkabilmektedir. Ancak onun tragedyalarında şiddet içeren ölümlerin sarsıcı yıkımı toplumda sosyolojik dönüşümlere de yol açabilmektedir. Klasik Yunan mitolojisinde olduğu gibi Sophokles tragedyalarında da ölenlerin gideceği yer Hades'tir. Hades'te yaşamın nasıllığı ve ölümün ruh ve bedenle ilişkisi vb. olgular işlenmemiştir. Çünkü o da her Yunanlı gibi dünyadaki yaşamın gerçekliğine odaklanmış bir yazardır. Eserlerinde bireyler ölümü bazen insanın şiddeti kendisine yönelttiği kötü ölüm denilebilecek intihar olgusuyla gerçekleştirmektedir.

Dönemin son tragedya yazarı Euripides oyun temalarındaki geleneksel kurgulamada büyük değişikliğe gitmiştir. O, filozoflarla kurduğu arkadaşlıklarla bilinmekte ve felsefeyi trajik düşüncenin oyunlarına aktarımında etkili şekilde kullanmaktadır. Anaksagoras, Sokrates ve Protagoras'la tanıştığı bilinmektedir. Sokrates'in onun her yeni oyununu sahneleniyorsa izlediği aktarılmaktadır¹²⁶. Oyunlarında kurguladığı söylem ve düşüncelerinden dolayı hakkında dinsizlik suçlaması yapılmaktadır.¹²⁷ Kendisi sahnedeki filozof olarak adlandırılmaktadır. Tragedyalarında kendinden önce kullanılagelen yüce ve ulvi üslubu insani kılmıştır. Eserlerinde kadınlar ön plana çekilmiş, sofist görecelik düşüncelerine yansımıştır. Kadınları önceleyen düşünüş Avrupa düşüncesinde modern zamanlara kadar

¹²⁵ Kitto, *Yunan Tragedyası*, 151-152.

¹²⁶ Nietzsche, Friedrich, *Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans*, çev. Mahmure Karaman (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 221.

¹²⁷ Aristophanes, *Kurbağalar*, çev. Elif Kayalar (İstanbul: Yaba Yayınları, 2006), 17,70,71,74,79,80-83,87-89; Latacz, Joachim, *Antik Yunan Tragedyaları*, 251.

feminizm ve cinsiyet ayrımcılığı üzerinden tartışılmaya devam etmiştir.¹²⁸ Ayrıca önceki tragedya yazınında görünür, etkin, yüce ve hâkim olan Tanrı, onun eserlerinde arka planda kalarak ve oyunlarda gerektiğinde müdahale ederek (*deus ex machine*) gücünü insanların üzerinde göstermiştir. Onun eserleri Atina toplumsal düzenine kuşkuyla bakan din, adalet ve ahlak anlayışını sorgulayan bireyin tragedyası haline gelmiş, kendisi de trajik ozanların en trajiği olmuştur.¹²⁹ Euripides tragedyaaları felsefi düşüncede mitostan logosa, akılcılığa ve bireyselliğe giden süreci oyunları ile başarmıştır.¹³⁰ Bir diğer deyişle oyunları geleneksel inanç ile modern kuşkuculuk arasındaki çelişkiyi trajedinin dokusuna işlemiştir.¹³¹

Euripides oyunlarında ölüm olgusunu kullanmıştır. Özellikle de iki eseri ölümü değerlendirmesi açısından dikkat çekicidir. Bunlardan birisi ölüm düşüncesini ve bunun üzerinden yaşamın anlamını sorguladığı *Alkestis* tragedyası diğeri ise Tanrı’da ölmek, Tanrı için ölmek bağlamlarında değerlendirilecek olan *Bakkhalar* tragedyasıdır.

Alkestis tragedyası Apollon tarafından Admetos’un kendisinin yerine ölecek birisini bulması karşılığında yaşamının uzatılması üzerine kurgulanmıştır. Euripides ilk bakışta yaşamın anlamı üzerinden yaşam-ölüm karşıtlığını kurgulamıştır. Admetos yerin altındakilere (Hades) kendisi yerine bir başka ölü insan sunduğu takdirde yaşamını sürdürecektir. O, dostlarından, annesinden ve babasından kendisinin yerine ölmelerini isteyip reddedilmesi sonrasında kendi yerine ölümü kabul eden tek kişi olarak eşini bulmuştur.¹³² Ancak *Alkestis*, kendisinin ölümünden sonra çocuklarının üvey eşten zulüm görmelerini istemediğinden eşinden evlenmemesini talep etmektedir. Admetos, ölen eş karşısında üzülür fakat kendi ölümü ve yaşamının devamlılığından söz etmez. Çünkü kendi yaşamının devamlılığını sağlayan bir başka ölümlü bulmuştur.

¹²⁸ Ayata, Ali, “Küreselleşme Bağlamında Güvenlik Politikalarının Değişimi ve Türkiye”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 63 (2017), 199-204.

¹²⁹ Aristoteles, *Poetika*, çev. İsmail Tunalı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976), 143a.

¹³⁰ Yakup Akyüz, *Yunan Tragedilerinde İnsanın Kaderi* (İstanbul: Kardelen Yayınları, 2018), 52.

¹³¹ Poole, Adrian, *Trajedi*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi, 2013), 45.

¹³² Euripides, *Alkestis*, 5.

Ölüm olgusuna Alkestis'in eşinin onun ölmesiyle çekeceği acılar üzerinden vurgu yapılmıştır. Ölümün getirmiş olduğu acıları zamanın yok edeceğine temas edilir. Aşağıda bahsedilen konulara değinilen pasajlar verilmiştir.

“Koro: Ölen kişi artık cesetten başka bir şey değildir”¹³³.

Hizmetçi: Onun için ölmüş de diyebilirsin, yaşıyor da

Koro: Aynı zamanda hem ölü olmak ve hem ışığı görmek nasıl oluyor?

Hizmetçi: Şimdiden yüzüstü yatıyor ve can veriyor. Bugün son defa olmak üzere güneşin yuvarlığını ve aydınlığını seyredecek.

Hizmetçi: Eğer kendisi ölseydi, sadece ölmüş olmakla kalacaktı, Ölümden kurtuldu, fakat bütün ömrünce unutamayacağı kadar büyük acı çekiyor”¹³⁴.

Alkestis (Eşine Hitaben) Zaman seni teselli der, ölen yok demektir”¹³⁵.

Alkestis: İşte ağırlaşan gözlerim Kararıyor. Ben ölüyorum. Elveda”¹³⁶

Eserde Alkestis'in ölümü sonrasındaki karşılaşmalarında Admetos ve Herakles arasında geçen diyalogda ölüm düşüncesi felsefi bir tartışma için söz konusu edilmektedir. Euripides düşüncesinde sık karşılaşılan çift anlamlılığın (*dissoi logoi*) bir başka örneği ölüm kavramı üzerinden karşımıza çıkar. Aşağıdaki metne baktığımızda her ikisinin ölüm olgusunu farklı değerlendirdiğini ve özellikle Admetos'un ölüm üzerinden ikili bir anlamsallık ürettiği görülmektedir.

“Herakles: Karın Alkestis ölmüş olmasın

Admetos: Onun için iki türlü cevap verebilirm

Herakles: Öldüğünü yahut yaşadığını söyler misin

¹³³ Euripides, *Alkestis*, 10.

¹³⁴ Euripides, *Alkestis*, 13,15.

¹³⁵ Euripides, *Alkestis*, 23.

¹³⁶ Euripides, *Alkestis*, 24.

Admetos: Yaşıyor ve yaşamıyor

Herakles: Hiçbir şey anlamadım sözlerin müphemdir.

.....

Admetos: Ölecek olan ölmüştür ve ölmüş olan artık yok demektir.

Herakles : Yaşamak ve yaşamamak ayrı ayrı şeyler addedilir.”

Tragedyada ölüm hakkında en mühim tartışmalardan biri yaşama iyice tutunmuş ebeveynle oğul arasındaki tartışmada karşımıza çıkar. İkisi arasında geçen diyalogdan anlaşılan yaşamın önemli, değerli ve kısa olsa da yaşanılmaya değer, ölümün ise yok oluş olması gerçeğidir. Admetos söyleminde yaşlıların ölümü boş yere istediklerini, yaşın fazlalığından boş yere şikâyet ettiklerini ve aslında ölmek istemediklerini dile getirirken, baba da oğlunu kendi hayatı için karısını ölüme sürükleyecek kadar korkak ve aynı zamanda alçakça eyleminin sonunda katil olmakla suçlar.¹³⁷ Her ikisince de yaşam değerli ve anlamlıdır. Yaşama olanca tutkuyla bağlanma babanın “Ben senin için ölmediğim gibi sen de benim için ölme! Güneşi görmek senin hoşuna gidiyor, zanneder misin baban ondan müteessir olsun. Ben daima kendime, yer altında geçecek zaman uzundur, hayat ise kısadır ama tatlıdır diyorum” sözleriyle açığa çıkar. Baba her Yunanlı gibi yaşama anlam yüklemiş, ölümü ise hiçliğe uzanan yolda son olarak görmüştür. Baba, her şeye rağmen yaşamdan tat almakta, bir gün ölünce arkasından söylenecek şeylerin anlamsız olduğunu düşünmektedir. Aslında oğul da babanın söylediği sözlerin gerçekliğinin farkındadır. Kendisi ölmeye cesaret edememiş, kendisi yerine eşini ölüme sürüklemiş, zillet içinde, kendisini erkek zanneden, hayat sebebi olan ebeveynlerinden kendisi yerine ölmedikleri için nefret eden kişidir.¹³⁸

Eser, Herakles’in düşüncesi üzerinden Epiküros’un düşüncesinde de karşılaşacağımız “eğer ölüm bir gün herkese gelecekse o halde kaygısız şekilde yaşanmalı” düşüncesine dem vurur. Anı yaşamak bir fani için olabilecek en iyi şeydir. Herakles’in

¹³⁷ Euripides, *Alkestis*, 38-39.

¹³⁸ Euripides, *Alkestis*, 52.

düşünceleri ölüme rağmen ölümle nasıl yaşanılır düşüncesinin felsefesini verir. Ona göre bütün ölümlüler istisnasız ölecektir. Hiç kimse yarına kadar yaşayacağını bile bilemez. Öyleyse yapılması gereken insanın kendini neşeli tutması, yemesi, içmesi, olanı olduğunca yaşaması ve gerisini talihe bırakmasıdır. Ölümlüysen ona göre hislerin de ölümlü olmalıdır. Eğer ömür ağır başlı ve asık suratla yaşanılırsa bu hayat olmaktan ziyade felaket olacaktır.¹³⁹ Herakles'in ölüm kaygısına dair dile getirdiği düşünce Epiküros'ta karşılaştığımız ölümden korkmamak düşüncesini andırmaktadır.

Euripides'in bu tragedyasında klasik ölüm olgusunun ters yüz edilerek kullanılması karşımıza çıkmaktadır. Ölüm, birinin başkasının yerine ölmeyi kabulüyle ters yüz edilmektedir. Ayrıca klasik toplumda yaşlıyken ölme düşüncesinin kabul edilebilirliği genç ölümüyle kıyaslanarak vurgulanmaktadır.¹⁴⁰ Oyunun bütününe bakıldığında halkın yaşlıyken beklenen ölümü o kadar da yadsımadığı ve kabullendiği düşüncesi hâkimdir. Eserde örtülü olarak vurgulanan ancak oyunun ruhuna işleyen temaysa “yaşamın hayatın her anında değerli ve yaşanılmaya değer” olmasıdır. Yaşamın değerini Euripides sevinmesini bilen ve felakete uğramayan ölümlü güzel bir yaşam sürer” mottosuyla koroya vurgulatmıştır.¹⁴¹

Euripides *Elektra* eserinde Yunan biliciliğinin farklı bir boyutuyla “bireyin kendi öleceğini hissetmesi ya da bilmesi” olgusuna atıfta bulunur. Yunanlılarda kesilen hayvanların iç organlarının durumuna bakarak geleceği bilmek dediğimiz şeydir. *Elektra*'da Euripides bu olguya temas eder. Orestes'in boğazladığı hayvanı inceleyen Aigisthos hayvanın iç organlarını gözden geçirdiğinde karaciğer ve dalağa yakın damarların kötüye işaret verdiğini görür ve kötü bir şeylerin olacağını hisseder. Orestes'in elinden fanilerin ölümü o anda gerçekleşir.¹⁴²

Euripides'in ölümü değerlendirdiği olgulardan biri de kadınların öldürmesi şeklinde karşımıza çıkar. Her üç tragedya yazarında

¹³⁹ Euripides, *Alkestis*, 40-41.

¹⁴⁰ Euripides, *Alkestis*, 155.

¹⁴¹ Euripides, *Elektra*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2013), 9.

¹⁴² Euripides, *Elektra*, 37.

karşılaştığımız dilde ve konularda farklılaşan tutum ölüm konusunu ele alış biçiminde de belirgindir. İlk iki yazardaki yüce ve ulvi dilin Euripides'te değersizleşmesi ölüm olgusunu ele alışı da bariz şekilde görülmektedir. Aiskhylos ve Sophokles düşüncesinde karşılaştığımız yüce bir erdemlilik uğruna ölme ve öldürme duygusu Euripides düşüncesinde sıradanlaşmış daha basit ve gündelik olaylarda kadınlarca işlenmiştir. *Andromakhe* eseri ölüm olgusunu bahsedilen bakışla ele almıştır. Menealos'un kızı Hermione kocası Neoptolemos'un Andromakhe'ye olan aşkından dolayı intikam peşindedir. Hermione kocasını cezalandırmak için onu öldürmüştür. Kadının aşk uğruna öldürme teması Medea'da kocası İason'un aşkını geri kazanma çabasının boşa çıkmasında işlenmektedir. Medea içindeki kini yeni prensese, babasına ve çocuklara yönelen öldürme olgusuyla gerçekleştirmek istemektedir. Kocasının aşkına karşılık vermemesi yüzünden kendi çocuklarına düşman gibi davranmakta ve onları öldürme planları yapmaktadır.¹⁴³ Medea, aşkla birlikte gelen kadın kıskançlığı yüzünden prensesi, kralı ve kendi çocuklarını öldürecek kadar akli yetisini kaybetmiştir. Kocasına ıstırap çektirmek için çocuklarını öldürmeyi, kocayı evlat acısıyla yıkmayı göze almaktadır. Euripides ölme ve öldürmeyi sıradanlaştırıp kadının elindeki intikam aracı olarak kullanmıştır.

Euripides'te kadının aşkı yüzünden öldürmesi fikri onun *Hippolitos* adlı eserinde başkasına değil kadının bizzat kendisine yönelmektedir. Ölüm soğuk yüzünü intiharla gösterir. Phaidra aşkına karşılık bulamadığı, sevgiden hak ettiği payı almadığı düşüncesiyle yaşamla yüzleşmiş ve intihar ederek yaşamın ve aşkın yıkıcılığından kurtulmuştur.¹⁴⁴ İntihar yaşamla hesap kesmek şeklinde tanımlanmıştır.¹⁴⁵ Phaidra eylemiyle aşk için ölmek denilen olguyu gerçekleştirmiştir.¹⁴⁶ Ona göre aşk korkunç olduğu kadar aynı zamanda tatlıdır. Arının bal ve iğneyi birlikte taşıması gibi içinde iki zıt olguyu taşır. Yani aşk neşe ve yaşam kaynağı olabileceği gibi ölüm ve acının nedeni de olabilecektir.¹⁴⁷ Aşkına karşılık bulamayan

¹⁴³ Euripides, *Medea*, 38,55,58.

¹⁴⁴ Euripides, *Hippolitos*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2015), 46.

¹⁴⁵ Euripides, *Hippolitos*, 27.

¹⁴⁶ Euripides, *Hippolitos*, 32.

¹⁴⁷ Euripides, *Hippolitos*, 38.

Phaidra'nın ölümü asil ama asaletini kaybetmiştir. Phaidra ölürken bıraktığı notla geride kalanların arasını açmış, baba ile oğul arasında kin ve nefret oluşturmuş, “ölerek öldürmek” diyeceğimiz bir buhrana neden olmuştur. Hippolütos'un ölümü, Phaidra'nın aşkına iffet uğruna karşılık vermeyip aşkı gücendirmiş olmasından kaynaklanmıştır. Phaidra'nın ölümü de dolaylı şekilde Hippolütos'tan kaynaklanmaktadır. Hippolütos Artemis'e adanmış iffet uğruna Afrodite'i gücendirmiş olmanın yıkımıyla yüzleşmektedir. Ölümün yıkıcı çift taraflılığı Phaidra'nın “ben ölmek zorundayım o da beni öldürmek zorunda” sözünde ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸ Aşkın yıkıcı etkisi Phaidra'yı ölüme sürüklemiştir.

“Ölmek elbette. Nasıl olacağı ise, benim sorunum.

....

Aşkın ne kadar acıyla dolu olduğunu kendim yaşadım

Ne var ki, benim felaketimden gurur duymasın diye,

Ölürken bir başkasının da felaketine neden olacağım.

O kişi, kendisi de buna karıştı mı, kibirli bakışını

Terk edecek ve alçak gönüllü olmayı öğrenecektir.”¹⁴⁹

Phaidra aşkın kutsallığı içinde ölürken arkasında Hippolütos'un da ölmesiyle *Hippolütos* tragedyası sonuçlanacaktır. Hippolütos'un ölümü, aşkı ve aşk tanrıçasını gücendirmiş olması ve önemsememesi nedeniyle kendinden kaynaklanmaktadır. Onun iffet ve aşk tanrıları arasında kalıp iffetten yana tavır alan soylu ve erdemli tavrı felaketi olmuştur. O, sevgiye iffet uğruna değer vermemiş onu yok saymıştır. Phaidra'nın karşılık görmediği yıkıcı aşkın sonucu ölümle sadece yıkım getirmiştir. Baba oğluna değil Phaidra'ya inanarak oğlunu memleketten kovmuş ve onu ölüme sürüklemiştir. Hippolütos şehri terk ettikten sonra yolda yaralanmıştır. Artık ölüm döşegindedir. Hippolütos yaşıyor olmakla birlikte Phaidra'nın ölümünden ötürü “babasının eşine âşık ve iffetsiz” yaftalamasından acı çekmektedir. Phaidra ölmüş olmasına rağmen kendisinin ardından Hippolütos'u da ölüme sürüklemiştir. Hippolütos yaşadığı dramın ve ölümün

¹⁴⁸ Euripides, *Hippolütos*, 29.

¹⁴⁹ Euripides, *Hippolütos*, 44.

nedeninin farkında bilinçli şekilde ölümle yüzleşmiştir. Aşk gücendirmek kendisinin felaketi olmuştur.

Euripides düşüncesinde yaşam, insanın zayıflığı, çaresizliği ve olaylar karşısındaki acizliği düşünülduğünde kısa ve hızlıca akıp giden bir süreçtir. Euripides diğer iki yazara göre yaşamın açmazlarını ve zorluklarını daha keskin şekilde vurgulamıştır. O bir yerde “insan olmak düpedüz işkencedir” demektedir.¹⁵⁰ Yaşam ölüm döngüselliğinde insan yaşamının değeri “insan yaşamına gelince, bir gölge o sadece, epeydir inanıyorum buna” sözünde açıklığa kavuşur.¹⁵¹ Ancak bir başka yerde ise yaşamı olabildiğince olumlayıp “ölümle yaşam asla bir tutulamaz, ölümden hiçbir şey kalmaz, oysa yaşamda bir umut vardır hep” sözünde yaşamı olabildiğince sever.¹⁵² Euripides, düşüncelerinde karşıt fikirlerin yıkıcılığını, farkındalığını ve anlamsallığını sofistçe bir vurguyla hep çift yönlü kavramak arzusu içindedir.

Troyalı Kadınlar tragedyası Yunanlılardaki bir başka trajik ölüm gerçekliğine işaret eder. Troya savaşı bitmiş, kadınlar Yunanlı kahramanlar arasında pay edilmiştir. Anadolu topraklarının yaşadığı trajik ölümlerden biri Akhilleus’a Poliksene’nin genç yaşında kurban edilmesiyle ödenir. Poliksene’nin ölümü başkasına kurban edilmek şeklinde gerçekleşir. Poliksene Akhilleus’un mezar bekçisi olmuştur.¹⁵³ Euripides’te, kurban edilerek ölme fikri, Asikhylos’un Oresteia tragedyasında Agamemnon’un tanrıların gemilere rüzgâr vererek kıyıyı geçmeleri karşılığında İphigenia’yı kurban etmesinde rastlanır. İphigenia’nın kurban edilmesini Euripides de ele almıştır. Tanrılar’ın yardımı için Agamemnon kızını kurban etmeye karardır. Baba ile kızın diyalogunda İphigenia’nın ölümden kaçışı kesindir. “Vaktimden önce kıyma canıma, tatlıdır gün ışığı... Sen sözlerini unuttun ve ölümümü istiyorsun... Gün ışığı insanların görebileceği en güzel şeydir. Yerin altında hiçbir şey yok. Ölüm arzulamak deliliktir.

¹⁵⁰ Euripides, *Hippolitos*, 23.

¹⁵¹ Euripides, *Medea*, 54.

¹⁵² Euripides, *Troyalı Kadınlar*, çev. Yılmaz Onay (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2014), 29.

¹⁵³ Euripides, *Troyalı Kadınlar*, 15,29.

İyi ölmektense kötü yaşamak yeğdir.”¹⁵⁴ Ancak kız süreç içinde oyunda kaçınılmaz yazgıyla gönüllü şekilde Atina için ölüme gitmeyi kabul eder görünür. Nişanlısı Akhilleus’un uyarısı ise yaşamın değerini vurgulamak açısından ilginçtir. “Ölümün korkunç olduğunu aklından çıkarma!”¹⁵⁵ Ancak İphigenia’nın ölümünü iki yazar farklı şekilde ele almıştır. Aiskylos’ta kız bizzat tanrılara kurban edilmişken, Euripides’te de kurban edilmiş ancak kızın ölümü tıpkı Sophokles’in Oidipus’unun ölümündeki gibi ezoteriktir. Rahibin kılıcı vurmasıyla birlikte oradakiler kılıç darbesini görüp sesi duymuş olmalarına rağmen kızın yere yıkılışını kimse görmemiştir. Kızın yerine koca bir ceylan toprağa uzanmış ve akan kanı tanrıçanın sunağına dökülmüştür. Yani sunak insan kanıyla kirletilmemiştir.¹⁵⁶ Euripides’te bir yöntem olan çift anlamlılık burada yine işlenir. Gelen haberci anneye “kızın aynı gün hem ölü hem de diri görüldü” haberini verir.¹⁵⁷

Ölümü felsefi düzlemde ve farklı bağlamda ele alan en iyi eserlerden biri *Bakkhalar* tragedyasıdır. Bu eser insanın Tanrı’yla özdeşleşmesi, Tanrı’nın cisimleşmesi, insanın Tanrı’da ölerек ezeliği yakalaması konularına değinir.

Eserde ön plana çıkan sonsuz ve ölümsüz asma ve şarabın tanrısının (Dionysos) insan haline dönüşmesi ve cisimleşmesidir. Şarabın tanrısı insan olmuş ve insanları kendisine çağırmaktadır. Dionysos dönüşümü açıkça ilan eder. “İşte ben Zeus’un oğlu Dionysos, Thebai toprağına dönüyorum. Tanrılığımdan soyunup insan soyuna girdim. Ben tanrılığımı bir kenara bırakıp kendime insan sureti verip, ölümlü vücut içine girdim.”¹⁵⁸ Burada ölümsüz tanrının ölümlü insanda cisimleşmesi konu edilmiştir. Fakat Thebaililer onu hafife alıp tanrılığına inanmak istemezler. Trajik olaylar inanç ve inançsızlık düzleminde ilerlemektedir. Ölümsüz tanrının insan kılığına girme düşüncesi ilerleyen dönemde Anselmus’un tarziye teorisinde görülür; burada Tanrı’ya karşı işlenen ilk günahın kefareti üzerinden Tanrı,

¹⁵⁴ Euripides, *İphigenia Aulis’te*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 59,50.

¹⁵⁵ Euripides, *İphigenia Aulis’te*, 56.

¹⁵⁶ Euripides, *İphigenia Aulis’te*, 63.

¹⁵⁷ Euripides, *İphigenia Aulis’te*, 64.

¹⁵⁸ Euripides, *Bakkhalar*, 4,5.

insan suretine girip İsa'da cisimleşecek ve insanın yerine azap çekecektir.¹⁵⁹ Asli günah doktrini Hristiyanlıkta en temel dogmalardan biridir. Bununla birlikte Hristiyanlık içerisinde asli günah doktrinini kabul etmeyen teologlar da vardır.¹⁶⁰ Euripides ve Anselmus düşüncesinde farklı bağlamda olsa da Tanrı'nın cisimleşmesi söz konusu edilmiştir. Ölümle ilgili söylenecek şey ölümsüz tanrının ölümlü insanda bedenleşmesidir. Eser Yunan'ın insan ve tanrı tanımlamasını ironik yıkıma uğratmaktadır. Yunan düşüncesindeki “tanrılar ölümsüz insan, insan ölümlü tanrılardır” düşüncesini, birinin diğerinde cisimleşmesi düşüncesiyle değiştirmektedir. Ölümsüz tanrı (Dionysos) insanda bedenleşerek ölümlü insan olmaktadır. Aynı şekilde insanlar (*mainadlar*) da tanrıyla özdeşleşme çabasıdadırlar.

Eser mistik bakışla insanın ruhunu Tanrı'ya verip, günahından arınarak Tanrı'nın kutsal bedeniyle birleşmesini konu edinir. Tanrı'nın delisi olma tanımlamasıyla önce ölmeden ölümsüz Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'da ölme düşüncesi vardır. Thebaililer coşku içinde Tanrı'yı (Zeus) ve babanın tanrı oğlunu (Zeus'un oğlu Dionysos) selamlamaktadır.

Eserde yukarıda dile getirilen olgunun dışında ölüm konusunda dikkat çeken bir diğer eylem inançsız Pentheus'un ölümündeki tanrısal şiddet sarmalıdır. İnananlar inancın verdiği esrimeden ötürü öldürdüklerinin en yakınları olduğunu fark etmeksizin tanrı adına öldürmektedir. Tanrı, taktığı maskeyle kendisinin ortada olmadığı zannını uyandırarak varlığını en vurucu ve öldürücü biçimde insana yönlendirmiştir. Özgür olduğunu hisseden insan tanrının ağı ve yıkımı içinde kendisini bulur.¹⁶¹ Pentheus'un durumu da söylenilen gibidir. Şarabın etkisiyle Dionysos'la birleşen *mainad*'lar esrimenin verdiği coşkuyla kendinden geçerek inancın verdiği hazla şiddet içeren cinayetin faili olmuşlardır. Pentheus'un ölümünde, şiddet ve kutsal bir araya gelmiştir. Girard, ikisi arasında rekabete dayalı şiddet ilişkisinin her ikisi üzerinde de darbeler bırakmakta olduğunu düşünür. Ona göre Dionysos'un tanrısallığı şiddete ihtiyaç duymaktadır. Tanrısallık reel

¹⁵⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 142.

¹⁶⁰ Talha Fortacı, *Teslis Karşısı Bir Hristiyan Michael Servetus* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022), 177-180.

¹⁶¹ Bonnard, Andre, *İnsan ve Tragedya*, 161.

olduğunda çekişme konusu olmaktan çıkmakta, çekişme konusu edildiğindeyse insanların erişimi dışındaki aldatmacaya dönüşmektedir.¹⁶² Oyunda koronun ısrarla şiddetin dışında kalma arayışını, şiddetten kaçma olarak görmek gerekir. Tanrı, kendisine inanmayan Pentheus'a şiddet dolu ölümünü, kendisine inananların eliyle vermiştir. Hakikati kavrayamayan, Tanrı'nın sırrına eremeyen Pentheus *mainad*'lar tarafından öldürülerek ironik bir değersizleştirmeye Hades'e kadın kıyafetleri içinde gitmiştir. Şiddet'in kutsalla ilişkisini ve dinsel şiddetin ulaştığı boyutu göstermesi açısından Pentheus'un ölümünün tragedyadaki tasvirine yer vermek ölümün şiddetini anlamak bağlamında yararlı olacaktır.

“Pentheus, bahtsız anası kendisini tanısin da öldürmesin diye başındaki mitrasını çıkarıp attı. Ağzı köpükler saçan gözü hiçbir şey görmeyen Agaue artık ne yaptığını bilmiyordu, iradesi Bakhos'un elindeydi, oğlunun ne söylediğini duymuyordu bile. Eliyle Pentheus'un sol kolunu yakaladı ve ayağını zavallının böğrüne dayayarak omzundan çekti kopardı; bunu kendi kuvvetiyle değil tanrının kuvvetiyle yapıyordu. Bir yandan İno zavallının etini parçalıyordu. Sonra bütün Bakkhalar hep birlikte üzerine saldırdılar. Pentheus son nefesiyle inliyor, ötekiler azgın çığlıklar koparıyorlardı. Azgın Bakkhalar kanlı elleriyle et parçalarını birbirlerine atıyorlardı... Zavallının başını anası ellerine aldı, sonra da thyrososunun ucuna takarak Kithairon sırtlarından aşağı yollandı.”¹⁶³

Euripides'in bu tragedyası tragedyalar üzerine düşünen Kott tarafından teopolitik bir yorumlamaya da tabi tutulmuştur. Ona göre eser Yunan polislerinin kendi iç çatışmalarıyla yok oluşa sürüklenmelerini eleştirmektedir. Onun, “Bakkhalar, Yunanlılar'ın (iktidardakiler ve halklar) çılgınlığının tiyatrosudur” sözü polisteki politik çatışmayı vurgulamaktadır.¹⁶⁴ Euripides'in Atina polisinin siyasal durumundan memnuniyetsizliği ve oradan göç etmesi ve bunun son eseri olup ölümünden sonra oynanması gerçeği düşünüldüğünde Kott'un düşüncesinin de pekâlâ makul olduğu

¹⁶² Girard, Rene, *Şiddet ve Kutsal*, 207.

¹⁶³ Euripides, *Bakkhalar*, 50-51.

¹⁶⁴ Kott, Jan, *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*, 210.

görülür. Kott'un tabiriyle Euripides *polis*'lerin yaklaşmakta olan yıkılışına dikkat çekmek istemiştir.

Tragedyalarda önceki yazarlarda karşımıza çıkan yüce ve ulvi amaç uğruna ölme düşüncesi Euripides düşüncesinde tamamen bireyselleşip, ölüm bireylerin yaşamlarında sıradanlaşmıştır.

YUNAN KOMEDYALARINDA ÖLÜM

Yunan tragedyalarında ölüm trajedinin bir parçası olmuştur. Ölen kişiler ölümün farklı yüzleriyle dramın boyutunu yansıtmışlardır. Aynı zamanda yaratmış olduğu yoğun acıyla seyircinin üzerinde *katharsis*'le bir çeşit tedavi (*pharmacy*) üretmiştir. Tragedyalar, ölümü acının gerçekliğinin en yalın yansımalarından biri olarak sunmuştur. Tragedyalarda ölüm bazen acı bir yazgının sonunda kaçınılmaz son, bazen haksızlığa tahammül edememenin sonunda gönüllü ölüm (intihar) vb. şekilde sunulmuştur.

Hayat, acı kadar neşenin de yansımasıdır. Komediler neşenin basit ve yalınlığını tragedyadaki yüce ve ulvi dilin arka plana bırakıldığı halkın günlük ve kaba diliyle oyunlarda ortaya çıkarır. Komik ve gülünç bütün yalınlığı ve gerçekliğiyle yansıtılır. Hatta yer yer kaba, cinselliği çağrıştıran argolarla seyirciler oyun boyunca komiğe dayalı alaycılığı ve ironiyi yaşarlar.

Ölüm trajik olanın tam karşısında birbirini dolayımlayan iki gerçeklikse bu gerçeklikten yola çıkarak komedide ölüm nasıl ele alınmıştır? Ölümün komikleşmesi diyebileceğimiz bir durum var mıdır? Bu soruları Yunan düşüncesinde en önemli komedyaya yazarı Aristophanes'in eserleri bağlamında ele almak gerekmektedir.

Aristophanes komedyası devletle ve *polis*'le ilgili temaları ele aldığından siyasidir. Komedyaların temelinde Atina'daki siyasi ortam ve entelektüel tartışmalar yer almaktadır. Aristophanes komedyasından dokuzunun arka planını Atina ve Sparta arasındaki siyasal çekişmeler oluşturmaktadır.¹⁶⁵ Aristophanes komedyalarıyla eserlerinin özüne barışı koymuştur. O, Yunan *polis*'lerinin kendi aralarındaki savaşına karşıdır. Onun savaş karşıtı tutumunun yerinde olduğunu Thukydides'in "Barış zamanında insanlar kendilerini zorlayan etkenler daha hafif olduğundan daha iyi kararlar

¹⁶⁵ Bernhard Zimmermann, *Antik Yunan Komedyaları*, çev. Ayşe Selen (İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2017), 51.

alabiliyorlardı; fakat savaş başladığında bu zorunluluklar insan tutkularıyla birleşiyorlar ve çok kötü olayların yaşanmasına neden oluyordu” çözümlemesinde görmekteyiz.¹⁶⁶ Atina polisinde karmaşa ortamı siyasal demokratik düzeni bozmaktadır. O, sofistleri, Sokrates’i ve Euripides’i vd. toplumda karmaşa çıkardığını düşündüğü kişileri eleştirilerinin odağı haline getirmektedir. Aristophanes, Atina polis’indeki şartlar düşünüldüğünde düşüncelerinde muhafazakâr davranmış ve yeni olana karşı çıkmıştır.¹⁶⁷ Hayalinde birleşik Yunan düşüncesi vardır. Bu düşünce onun *Lysistrata* oyununda ulvi amaç olarak kaşımıza çıkar. Onun “Ey Yunanlılar, sizler bir ailenin çocukları gibisiniz, aynı tanrılara kurban keser, Olympia’da, Thermopylai’de Pytho’da daha nice kutsal yerlerde birleşirsiniz, hal böyle iken, nasıl olur da siz Yunanlılar düşmanlarınız barbarlar size bıçak bilerken birbirilerinizi öldürür, kendi şehirlerinizin altını üstüne getirirsiniz” sözü barışa olan özlemi vurgulamaktadır.¹⁶⁸ Kömürcüler eserinde “savaş tanrısını sokmam gayrı evime” sözünde umulan barışa özlem dillendirilir.¹⁶⁹

Aristophanes, *Akharnai*’lililer, *Barış* ve *Lysistrata* oyunlarının ana temasına barışı koyduğu ve savaşı reddettiğinden yaşamı ve barışı olabildiğince nasıl sürdürürüz düşüncesi içindedir. *Lysistrata*’da barış kadınlar üzerinden ve kadınların cinsel protestosuna dayalı akropolün yönetimi ele geçirmesi sonucunda erkeklerin cinsellik uğruna barışa razı olmasıyla bitmektedir. *Barış* komedyası Trygaios adlı kişinin osurgan böceğiyle (bok böceği) tanrılar katına çıkıp, orada hapsolmuş barış tanrısını Yunanlılara getirmesini konu edinmiştir. Yunanlılar savaş ve ölümü yargılayan ironik oyunlara rağmen tiyatrodan oyunlara gülmüş ama gerçekteyse savaş ve öldürme tarafında yer almışlardır. Aristophanes savaş ve ölümün yıkıcılığını reddederek yaşamın tüm albenisiyle yaşanması tarafındadır. Barışla istenen yaşamın tüm

¹⁶⁶ Zimmermann, *Antik Yunan Komedyaları*, 52; Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Belge Yayınları, 2017), 157-158.

¹⁶⁷ Friedell, Egon, *Antik Yunan’ın Kültür Tarihi*, çev. Necati Aça (Ankara: Dost Kitabevi, 2011), 235.

¹⁶⁸ Aristophanes, *Lysistrata Kadınlar Savaşı*, çev. A. Erhat, S. Eyuboğlu (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966), 99-100.

Aristophanes, “Kömürcüler”, çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 235.

canlılığıdır. Eserde Trygaios'un hapisten kurtardığı barış tanrısına 'sevgilim' diye hitap etmesi de ayrıca ilginçtir.¹⁷⁰ Aristophanes barışa dayalı yaşamı odağına aldığına göre ölüm hiç de odak noktasına konularak konuşulacak bir şey değildir. Aslında Trygaios'un tanrı katından gördüğü Yunanlılar'ın durumu hiç iç açıcı değildir. Bu durum onun düşüncelerine şöyle yansımaktadır.

*Amma da zormuş tanrı katına çıkmak
Bacaklarım kopacak nerdeyse
Yukarda küçük gördüm sizleri
Gökten bakınca kötü kişilere benziyorsunuz
Oysa görüldüğünüzden de daha kötümüşsünüz.*¹⁷¹

Kurbağalar komedyasında yozlaşmış tiyatro yazınına çözüm bulmak için Dionysos Hades'e iner ve oradan en iyi tiyatro yazarını Euripides (ölü bir adam) Atina'ya geri getirmek istemektedir.¹⁷² Yunan'ın zihninde mitolojik hikayeler dışında ölenin geri gelmesi diye bir şey söz konusu olamaz. Eserde yarışma en iyi olduğunu iddia eden Aiskhylos ve Euripides arasında geçmektedir ve her ikisi de yarışmayı kazanarak yaşama dönmek arzusu içindedir. Aristophanes muhafazakâr davranarak Aiskhylos'a yarışmayı kazandırır. Bu noktada "Euripides'in hadeste kalmaktan kaynaklı mutsuzluğu komedyaya yansıtılmıştır.

Dionysos: Tamam kararımı veriyorum ruhuma haz veren adamı seçeceğim... Seçimim Aiskhylos'tan yana

Euripides: Hah! Ne yaptın sen. Bu yaptığından sonra nasıl yüzüme bakabiliyorsun?

Dionysos: Neyi utanmazlık oluyormuş bunun, hele seyirci de benden yanaysa

*Euripides: Duymadın mı? Alçak herif beni ölümlü bırakıyorsun yine?*¹⁷³

¹⁷⁰ Aristophanes, *Barış*, çev. Azra Erhat (Remzi Kitabevi, 1993), 41-45.

¹⁷¹ Aristophanes, *Barış*, 55.

¹⁷² Aristophanes, *Lysistrata Kadınlar Savaşı*, 16.

¹⁷³ Aristophanes, *Kurbağalar*, 115-116.

Diyaloğun sonunda yarışmayı Aiskhylos kazanmış ve yaşama geri dönme hakkını elde etmiştir. Yaşamın güzelliğine olan vurgu, halkı temsil eden koronun sözlerine “bu şöhretli ozan şimdi yukarı, dünyaya çıkacak” sözüyle vurgulanır.

Aristophanes diyalogda yaşamın güzelliğine vurgunun yanında Euripides’e ait “hayat ölümdür, ölüm de hayat” sözünü yine Euripides’e karşı kullanarak zımnen ironi yapmıştır. Euripides’in dünyaya geri gelme isteğini “Kim bilir, belki de ölüm hayattır, hayat da ölüm. Nefes almak koyun suyu, uyumak da koyun postudur belki?” sözleriyle bırak yaşamı sen Hades’te keyfine bak; yaşadığın hayat (ölüler diyarı) dönmek istediğin yaşamdan daha iyi deme yolunu tutmuştur.¹⁷⁴

Aristophanes eserin başında Dionysos’un Hades’e yolculuğunda Hades’e gidebilme isteğinde ölümü komikleştirmek ister ancak ölümün komiğe sığmayacak kadar gerçek ve yıkıcı olduğunun farkındadır. Ama yer yer ölüm şekillerini dillendirerek oyunda kullanır. Herakles Dionysos’a “ipli ve sehpalı olan asma” “topuzlu ve çamurlu olan baldıran” vb. ölüm yollarını tarif eder. Ama Dionysos ölmeden canlı şekilde Herakles’inki gibi bir yolculuk istemektedir.¹⁷⁵ Dionysos ölmeden önce Hades’e gitme peşindedir. Ölürsa geri dönüşün imkânsız olduğunun da bilincindedir.

Aynı eserde ölümün gerçekliğine vurgu Aiskhylos ve Euripides’in yarışmasında dizelerine konu ettikleri kavram olarak da karşımıza çıkmaktadır. Euripides dizesinde “inancın tek tapınağı etkili konuşmadır” dizesiyle inanca vurgu yapmışken Aiskhylos “ölüler hediyelerden hoşlanmaz, tanrıların arasında yalnızken” dizesinde ölüme vurgu yapar. Dionysos’a göre yarışmanın bu aşamasında da yine Aiskhylos kazanmıştır. Çünkü o, “Aiskhylos en ağır hastalığı ölümü attı ortaya” diyerek ölümün inanç kelimesinden daha ağır geldiği kanaatindedir.¹⁷⁶

Aristophanes komedyalarında ölüm fikrini olağan şekilde ve komikleştirmeden sunmuştur. *Kuşlar* oyununda Hüthüt kuşunun

¹⁷⁴ Aristophanes, *Kurbağalar*, 116.

¹⁷⁵ Aristophanes, *Kurbağalar*, 20-22,45.

¹⁷⁶ Aristophanes, *Kurbağalar*, 109-110.

uşağının “öleceksiniz ikiniz de” demesi üzerine bir Atina yurttaşı Umutlugil’in “biz insan değiliz”¹⁷⁷ şeklindeki cevabı insanın ölmesine, *Kadın Mebuslar*’da genç kadının yaşlı kadınla atışmasında genç kızın yaşlı kadına söylediği “sense kocakarı sür sürüşdür tek maşukun ölüm için”¹⁷⁸ şeklindeki cevabı yaşlının daha ölüme yakın olduğuna dair vurgulamalarla ölümü Atina yurttaşının anladığı bağlamda kullanmıştır.

Aristophanes *Kuşlar* komedyasında tanrılar ve insanların, kuşların kurduğu “kuş krallığından” (Havakukukuşya) rahatsız olmasına dem vurulmaktadır. İnsanların adakları tanrılara ulaşmamakta, göklerde Zeus’un krallığı barbar tanrılarca tehdit edilmektedir. Kuşlar Zeus’tan egemenliğin sembolü olan asayı istemektedir. Eğer Zeus asayı (iktidar, otorite, güç) verirse Zeus mecazi bağlamda ölecektir. Egemenlik kaybı ölüm gibi sunulur. Herakles böyle bir durumda ölenin üvey oğlu olarak malın mülkün kendisine kalacağı düşüncesindedir. Atinalı Güvendost Solon’un tanrısal yasayı değiştirdiğine dem vurup “ölenin meşru çocukları varsa piçin hiçbir hakkı olmaz çocukları yoksa da kendisinin ve karısının yakınlarına kalır” yasasını Herakles’e hatırlatır.¹⁷⁹ Burada *thesmoi*’den *nomoi*’ye geçiş vurgulanmaktadır.

Komedyanın devamında kuş devletinde kuşlar, tanrılardan birisi (İris) göklerde izinsiz uçtuğundan ötürü kuşların bundan rahatsız olup onun öldürülmesi gerektiğine dem vururlar. Aşağıdaki diyalogda görüldüğü üzere Atinalı Güvendost kişisince geleneksel ölüm algısı tersyüz edilerek insanın ölümsüz ve tanrılarının ölümlü olduğu yeni bir düzen tasvir edilmektedir.

İris: Eee, yavaş gel! Ben ölümsüzüm

Güvendost: Biz istersek ölümsüzleri de öldürürüz.

Dünyalar bizim buyruğumuz altındayken

¹⁷⁷ Aristophanes, *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 86.

¹⁷⁸ Aristophanes, *Kadın Mebuslar*, çev. Erman Gören, Eser Yavuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 48.

¹⁷⁹ Aristophanes, “Kuşlar”, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 160-161.

Siz tanrılar dilediğiniz gibi yaşayamazsınız artık”¹⁸⁰

Aristophanes tragedya yazarlarının aksine ölüm olgusunu komedyaalarında çok az kullanmıştır. Eserlerinde tanrılar, cinsellik ve Atina’daki yargılamaya dair birçok konuyu işlemiştir. Atina’nın bilinen kişileri Sokrates, sofistler, Euripides, Perikles vb. absürt komedyaasının konusu haline getirmiştir. İşte bu noktada polisin kutsal bulduğu Tanrılar’ı bile ironi ve komiğe konu etmişken ölüm konusunun eserlerinde çok da yer edinmediğini görmekteyiz. Aristophanes barış yanlısı olsa da ölümü diğer kelime, kavram ve konularda yaptığı gibi çok fazla gülünçleştirmemiştir. Tüm yıkıcılığına rağmen ölümün komedinin konusu olması istenmemiştir. Başka deyişle ölüm komikleştirilmeyecek kadar gerçekçidir.

¹⁸⁰ Aristophanes, “Kuşlar”, 142.

FELSEFİ DÜŞÜNCE ETKİSİNDE GELİŞEN VE DEĞİŞEN ÖLÜM ALGISI

Ege bölgesinde yer alan İyonya kentlerindeki düşünce mitik düşüncenin aksine, doğa hakkında araştırma ve bilgiye dayanan bir dünya görüşü üretme çabası içinde olmuştur. Bölge iç ve dış etkilerle insanlığın bilgi birikiminin merkezi kavşak noktası konumuna ulaşmıştır.¹⁸¹ Rohde, Ege kentlerindeki bilimsel gelişimi şöyle anlatmaktadır.

Doğa, yeryüzü, göksel cisimler ve bu yüce tefekkür dünyasındaki yaşamın büyük olayları hakkında hem yerli hem de yabancı kökenli ciddi bilgi ve çalışmalar burada, o zamanlar doğa biliminin ve tüm bilimlerin temellerini atmakta olan o unutulmaz ruhların zekâsında bir araya geldi. Bu bilgi şimdi kendisini her şeyi kapsayan bir bütün olarak düzenlemeye çalışıyordu. Yaratıcı bir düşünme, gözlem ve tefekküre dayanarak, dünya ve gerçekliğin bütününe dair bir resim çizmeye cüret etti. Ve bu dünyanın herhangi bir yerinde tamamen ve sonsuza dek sabit ve ölü bir şey bulma mümkün olmadığından düşünce kaçınılmaz şekilde evreni dolduran, hareket ettiren ve sürekli yeniden inşa eden yaşamın ölümsüz kaynağını ve onu kendilerine uygun olarak çalıştıran ve çalıştırması gereken yasalarını keşfetmek için ileri atıldı.
182 ”

Rohde'nin bahsettiği üzere İyonya bölgesinde bilimsel ve akla dayalı düşüncenin gelişmesi ve her türlü olguyu akli temele oturtma çabası kendisini hissettirmiştir. Bu dönem mitolojinin yerine aklın, tanrısal yasalar (*thesmoi*) yerine pozitif insanın yasalarının (*nomoi*) temele oturtulduğu dönemdir.¹⁸³ Dönem doğa felsefesine odaklandığından ölüm ve yaşam olgusu da aynı düşünce ilkeleriyle ele

¹⁸¹ Celal Saraç, *İyonya Pozitif Bilimi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2002), 151,154.

¹⁸² Rohde, *Psykhē, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 329.

¹⁸³ F. Macdonald Cornford, *Sokrates'ten Önce ve Sonra*, çev. Ufuk Can Akın (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003), 22,25.

alınmış, ölüm, ölümün doğa içindeki anlamı, ruh-beden ilişkisi aynı rasyonellikle ve akılcı doğrultuda izah edilmeye çalışılmıştır.

Presokratik dönem, özünde doğanın anlaşılmasına öncelik verdiği için maddeyi anlamlandırırken yaşamı öncelemiştir. Ölüm ne Homerosçu düzlemdeki gibi bedenden ayrı ama aynı zamanda bedenle ilintisini koruyan bir *psychke* olarak düşünülmüş ne de Platon'da karşılaştığımız üzere ruhun bedenden kesin şekilde ayrıldığı bir töz olarak düşünülmüştür. Bu dönemde ruh ve beden maddenin oluş ve bozuluşuyla izah edilmiş, buna dayalı olarak ölüm maddeye dayalı bir ilişki içinde temellendirilmeye çalışılmıştır.

Ruhla ilgili konular Pythagoras ve Platon'da İyonya düşüncesinden farklı şekilde izah edilmiş, ruh bedenden ayrı duran ikinci töz olarak düşünülmüştür. Mitolojik dönemde karşılaştığımız, kesintisiz özgürlük içinde süren ruhlar kültü, ölümden sonra ruhun devamlılığı düşüncesinde korumuş ve sürdürülmüştür. Ancak ruhun ölümsüzlüğü düşüncesi Pythagoras ve Platon'da ruhların farklı bedenlerde reenkarnasyonu ile mitik düşünceden farklılaşmıştır. Rohde, ruhun ölümsüzlüğü düşüncesinin İyonya Yunanlılarına yabancılaştığını söylerken bilimle özdeşleşen felsefenin ölüm, ruh ve beden ilişkisine farklı bir bakış getirdiğine vurgu yapmaktadır.¹⁸⁴ Platon düşüncesindeki ruhun yetkin olması ve ölümsüzlüğü fikrinin, dinlerdeki ruh-beden ilişkisiyle uzlaşması düşünce tarihinde ruh-beden ilişkisini maddesel düzlemde izah eden İyonik düşünceyi geri planda bırakmıştır.

Yunan düşüncesinde *psychke* kavramına mitolojik dönemin yüklediği anlam tıpkı *arkhe* kavramında olduğu gibi anlam değişikliğine uğramış, *psykhe* ruhsal olanı izah eden anlayıştan uzak, dünyayı kuran ve yöneten bir gücün katılımcısı olmuştur. Bir diğer deyişle *psychke*, maddenin ötesine geçen, ruhani bir anlam taşımaz hale getirilmiştir.¹⁸⁵ O halde doğa filozoflarında ölüm nedir? sorusu ruh-beden ilişkisi temelinde değerlendirildiğinde biçim değiştirip, ruha

¹⁸⁴ Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 217.

¹⁸⁵ Peters, Francis E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004), 323.

bakış metafizik bağlamından koparak ölüm-yaşam ilişkisinin maddesel yönüne vurgu yapmıştır.

Hem Homeros'ta olduğu gibi kısmen bedenden ayrı ve bedenin gölgesi gibi görülen *psykhe* düşüncesi hem de Pythagoras'ta karşılaştığımız ruhun bedenden ayrı ve sonsuz olduğu düşüncesi doğa felsefesinin yükselişiyle birlikte değerini kaybedecektir. İyonya'da ölüm (yok olma) denince akla gelen şey, her bir doğa filozofunun arkeyle ilişkilendirdiği maddenin dönüşümündeki anlamı içinde anlaşılacaktır. Doğa filozofları ezeli maddesel yapıda maddeye bağlı yaşam ve ölümün fiziksel boyutunu anlamak istemişler, madde ötesi ruhun neligi, öldükten sonraki yaşam vb. konulara yer vermemişlerdir.

Thales ruhu maddileştirip, mıknaatıs ve bitkilerin de bir ruhu olduğundan¹⁸⁶ bahsederek ruhun ölümsüzlüğünden tüm doğa güçlerinin ölümsüzlüğü ve canlılığı gibi bahseder. Kendi canlılığı, hilozoizmi içinde işleyen madde gerçek ve tek varlık olgusu içinde işler; ezelidir ve yok edilemezdir. Doğanın bu bütünsel işleyişi yaşamın kendisi olup, ölüm onun için mümkün değildir. Bir maddenin ruhundan bahsedeceksek onun ruhu ondan ayrı bir ilke (töz) olmayıp onun bizzat kendisidir. O halde insanın ölümü (madde) Thales düşüncesinde ruhun bedenden ayrılması gibi düşünülmeyip doğanın canlılığı içinde insanın maddesinin ezeli ilke olan suya dönüşünde maddenin ara durumudur.

Thales'in öğrencisi Anaksimandros her şeyi saran ve yönlendiren sonsuz *apeironun* (*arkhe*) asla yaşlanmadığını, ölümsüz olduğunu söyler. Özdeksel neden *apeiron*, sonsuz olup ne su ne de diğer sözde öğelerden oluşmaktadır, tam tersine *apeiron* onlardan ayrı ve sonsuz bir tözdür. Tüm gök içindeki diğer dünyalar ondan doğar.¹⁸⁷ O halde *apeiron*'un sonsuzluğunda ölüm, varlıkların zamanın düzeni içinde ve kendinden farklı olana dönüşerek (dönüştüğü varlık) haksızlığı için ceza ödemek maksadıyla tek temel maddede (*apeiron*) tekrar kendini kaybetmesi durumudur. Anaksimandros, düşüncesinde

¹⁸⁶ John Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2013), 42.

¹⁸⁷ Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, 45.

her nesneye ve her bir varlığa belli bir yaşama ölçüsü ayırmıştır. Bir varlık dönüşürken diğer varlık çekip gidecek, giden gelene haksızlığının yani hükmetme dileğinin cezasını ödeyecektir. Varlıkların başlı başına var olma isteği, ben isteği de (benlik, hegemonya) kendinin yok olmasına (ölüm) yol açacaktır.¹⁸⁸

Anaksimandros, canlı varlıkların oluşumunu güneşin etkisiyle buğu haline gelen nemle açıklar. Yine insanların başlangıçta balıkların içinde geliştiğini, onların yetkin hale gelince ayrılıp karaya çıktığını söyler. O, yine başka bir düşüncesinde ruhun doğasının tözünün hava olduğunu belirtir.¹⁸⁹

Bir diğer Milet okulu düşünürü Anaksimenes özdeksel nedeni (*arkhe*) maddesel tözle açıklamış ve havayı *arkhe* kabul etmiştir.¹⁹⁰ O, analogik değerlendirmesinde evreni makrokosmos ve insanı da mikrokosmos olarak düşünmüştür. Evrene ve insana yaşam olanağı veren havayı yaşamın özü kabul etmiştir. İnsan nefesini, bedeni dolduran havayı, insana can veren ilkeyle, *psykhe* ile bir tutmuştur. Onda da ölüm maddesel olup, tıpkı evrenin geri kalanında olduğu gibi havanın sonlanmasıdır.¹⁹¹

Milet Okulu düşüncesinde canlı doğanın değişen ve dönüşen varlıklar skalasında ana maddeye dönüşünü ölüm olarak ifade etmek gerekir. Bir diğer deyişle ölüm doğanın canlılığı içinde maddenin değişimiyle birlikte oluşan doğanın varlıklarının ana maddeye (*arkhe*) dönüşündeki süreçteki andır. Ölüm denilen olgu doğanın oluş-bozuluş ilişkisi içinde anlaşılıp salt maddesel durmaktadır. İnsanın ölümüne tıpkı doğanın oluşumunda diğer varlıklarda olduğu üzere dönüşen maddenin süreci içinde gerçekleşen bir olgu olarak bakılmalıdır.

Felsefesini değişimle geçen süreçte karşıtların ilişkisine bağlayan Efesli Herakleitos'un logos düşüncesinde temel töz olan, ateşin yaşam gücü ön plandadır. Onun düşüncesinde birin değişiminden çok ve tek doğar ve bunlar logos düşüncesinin birliği

¹⁸⁸ Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suat Y. Baydur (İstanbul: Cinius Sosyal Yayınlar, 2014), 39.

¹⁸⁹ Wilhelm Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, çev. Oğuz Özügül (İstanbul: Pencere Yayınları, 2016), 64-65.

¹⁹⁰ Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, 60.

¹⁹¹ Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 70.

içinde dönüşerek tezahür eder. Böyle bakınca ölüm, logos düşüncesinin döngüselliğinde yaşamdır. Yaşam da ölümdür.

Herakleitos düşüncesinde oluş, sıcak ve kuru ateşle gerçekleşip onsuz varlıkların oluş ve hareketinin gerçekleşmesi düşünülemez. Ateş, düzenli aralıklarla yanar ve söner, sürekli ve canlıdır. Yaşam olmaktır, değişmektir, ateşin döngüselliğinde durmadan farklı bir şey olmaktır. Dolayısıyla yaşam değişmektir, sürekli farklılaşmaktır.¹⁹² Yani yaşam ölümdür. Onun düşüncesinde doğada oluşan, görünen her şey zıddı içinde anlaşılır. Yaşam ve ölüm ateşin yanma anında çarpışan zıt ve aynı olgusal gerçekliklerdir.

Yaşam ve ölüm logosun anlaşılmasında temel karşıtlıklardan biridir. O, doğadaki her şeyin karşıtların bir araya gelmesiyle oluştuğunu ve uzlaşmaz olan şeylerden en güzel uyumun doğduğunu düşünür.¹⁹³ Böyle değerlendirildiğinde ölüm ve yaşam logosa anlam kazandıran karşıtlıklar olarak düşünülmelidir.

Herakleitos düşüncesinde her şey karşıtıyla bilinmektedir. En güzel uyum karşılıklı gerilimlerden doğmaktadır. İki karşıt gücün çatışmasını kavramak insanı bilgeliğe götürecektir. Ateş, varlıklar hakkında karşıtlıklar içinde hükmünü verecektir. Logosun sürekliliğinde varlıkların oluş ve bozuluş durumunun her bir anı ölümdür.

Herakleitos, mitsel düşüncedeki ölüm algısını yanlış bakışla ele aldıklarından hareketle halka eleştiri getirir. O, halkın birçok gerçekliği kavrayamadığı ya da yanlış kavradığı inancı içinde elitisttir. Bu bakış açısı Dionysos kültünün yorumlamasında açık edilir. “Gece dolaşanlar, Magoslar, Bakkhos rahipleri, Dionysos’un rahibeleri, gizemlere erenler. Ölümden sonra ceza çekmekle tehdit ediyorlar ve ateşte yanacaklarını kehanet ediyorlar; halkın arasında kabul gören bu gizli ayinler böyle kutsal olmayan tarzda cereyan eder” düşüncesiyle ortaya koymaktadır.¹⁹⁴ Çakmak bu fragmentin yorumunda

¹⁹² Ebubekir Alan, “The Third Part of The Studies on Arche: The Principle of Law”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/2 (2024), 623.

¹⁹³ Aristoteles, *Nikhamakhos’a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2011), 2.1155b4.

¹⁹⁴ Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 61.

Yunanlıların Demeter ve Dionysos gibi tanrılara taptığını ve tanrılar aracılığıyla öte dünyanın sırlarının kendilerine açılacağı düşüncesinde olduklarını belirterek Herakleitos'un ise burada gizem dinlerindeki öğretinin yanlış ve kutsallıktan uzak olduğunu izah etmektedir şeklinde yorumlar.

Herakleitos, insanlar “doğduklarında yaşamayı ve ölmektense paylarına (*Moira*, kader) karşı direnmeyi istiyorlar; arkalarında da payları (ölümlü) belli çocuklar bırakıyorlar demektedir.¹⁹⁵ Çakmak, pay olarak çevrilen kelimenin *Moira* ölüm kelimesinden türediğini belirterek insanın kaderini logosun değişimi içinde değiştiremeyeceğini söyler. Herakleitos'a göre değişim içinde insana iki pay düşmüş olup biri beden ve ölüm payı diğeri bilgelik ve tanrısal paydır. Ona göre insanlar ölüm payına direnerek bedene önem verip bilgeliklerini unutmaktadırlar.

Herakleitos düşüncesinde karşıtlığa bağlı düşünce logosun anlaşılmasını sağlar. Onun düşüncesinde karşıtlığa bağlı düşüncenin değişimini zıtlık içinde birliği anlatan tek kavramlar mevcuttur. İniş ve çıkışlar içermesiyle yol böyle bir kavramdır. Doğmuş ve ölmüş, ölmüş ve doğmuş olmasıyla Dionysos insanların kavrayamadığı karşıtlıklar içerir. Ölüm ve yaşam anlamında kullanılan yay da bunlardan biridir. Karşıt öğelerden meydana gelen oluş, kozmosun bütünlüğünü temsil eder. Kozmos karşıt öğelerin çatışmasından meydana gelmiştir. Kozmos her zaman karşıtların çatışması ve karşılıklı gerilimiyle mevcut olacaktır. Savaş, barış, oluş ve yok oluş, yaşam ve ölüm hep birlikte var olmaya devam edecektir. Kozmos karşıt olanlardan meydana gelmiş olup kozmik düzenin kendisi aynı kalırken, karşıtların çatışmasıyla nesneler sürekli değişecektir. Herakleitos çelişkiyi sözlük anlamında yaşam olan yay kelimesinde özdeşleştirerek “yayın adı yaşamdır ama işi ölümdür” fragmentiyle vurgular.¹⁹⁶ Herakleitos düşüncesinde aşağıda aktardığımız fragmentlerde de görüldüğü üzere ölümle ilişkili kavramlar, değişim anındaki karşıtlardan biridir.

¹⁹⁵ Herakleitos, *Fragmanlar*, 73.

¹⁹⁶ Herakleitos, *Fragmanlar*, 129.

*İnen ve çıkan yol bir ve aynıdır inen yol kozmik açıdan ateşin sırasıyla hava, su ve toprağa dönüşmesidir. İki yolun birlikte işlemesi kozmik düzende oluş ve bozuluşun birlikte ortaya çıkmasına neden olur. Bir yanda nesneler bozulur ve ölürken, diğer yandan başka nesneler oluşa gelir ve yaşam kazanır.*¹⁹⁷

*Ölümsüzler (athanatoi) ölümlü, ölümlüler ölümsüz. Biri diğerinin ölümünü yaşar, diğeri de ötekinin yaşamını ölür.*¹⁹⁸

*İhtiyaç ve tokluk.*¹⁹⁹

Çakmak bu fragmentin yorumunda ihtiyaç ve açlığı, nesnelerin oluş aşamasında ateşe olan ihtiyacına; tokluğun ise nesnenin ölümü, dağılması, ateşe dönüşmesi anlamında kullanıldığını belirtir. Kozmik düzen aynı anda hem ihtiyaç hem de tokluktur. Yani ölüm ve yaşam birlikte mevcuttur.²⁰⁰

*Tanrı (Theos) gece ve gündüz, yaz ve kış, savaş ve barış, tokluk ve açlıktır.*²⁰¹

*Aynı şeydir yaşayan ve ölen, uyanık ve uyuyan, genç ve yaşlı. Çünkü sonrakiler öncekilerle, öncekiler sonrakilerle yer değiştirir. İnsan bir yönüyle ölümlü diğer bir yönüyle ölümsüz, kimi zaman yaşlı kimi zaman da gençtir. Zaman içinde bir durumdan diğerine geçmektedir.*²⁰²

*Çemberin çevresinde başlangıç ve son ortaktır.*²⁰³

Herakleitos'un fragmentlerine bakıldığında kozmik düzen içinde hiçbir şeyin kalıcı olmadığı görülür. Sürekli oluş içinde ölüm ile yaşam, bolluk ile kıtlık, yaz ile kış yer değiştirir. Ama kozmik düzenin kendisi oluşmaya devam eder. Yunan düşüncesinde dairesel hareket (çember) ölümsüz olmanın göstergesidir.²⁰⁴ Bu bakımdan

¹⁹⁷ Herakleitos, *Fragmanlar*, 155.

¹⁹⁸ Herakleitos, *Fragmanlar*, 159.

¹⁹⁹ Herakleitos, *Fragmanlar*, 168.

²⁰⁰ Herakleitos, *Fragmanlar*, 168.

²⁰¹ Herakleitos, *Fragmanlar*, 169.

²⁰² Herakleitos, *Fragmanlar*, 215.

²⁰³ Herakleitos, *Fragmanlar*, 242.

²⁰⁴ Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), VIII,8-9-265a-266a; W. David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 154-155.

kozmosun kendisi, ölçülere göre yanan ve sönen ateş olarak ölümsüzdür. Yani ölümsüz olan, logosun kendisi olup, ölüm ve yaşam vb. karşıtlıklar onun anlaşılmasına yol açan süreçteki zıtlıklardır.

Herakleitos'un ruhu ve uykunun oluşum sürecini açıklarkenki düşünceleri ondaki ölüm fikrinin maddesel boyutunu daha açıklayıcı kılmaktadır. Herakleitos düşüncesinde ruh maddesel algılanıp, ruhun değişimi logosun karşıtlar içindeki döngüsellliği içinde yorumlanır. Ona göre ruhları nemlendiren haz ve ölümdür. Biz onların ölümünü yaşıyoruz, onlar bizim ölümümüzü yaşar.²⁰⁵ Onun düşüncesinde maddede asıl olanın sıcak ve kuru olduğu düşünülürse ruh, nemli ve haz verici (öldürücü) olmakla yine logos'ta karşıtlık içinde yer almış olacaktır. O, ruhun ölümünü ve döngüsellliğini "ruhlar için ölüm su olmaktır. Suyun ölümü toprak olmaktır. Su toraktan meydana gelir, ruh da sudan" ifadesinde vurgulamıştır. O, "ruhun en üst seviyesi sıcak ve kuru, alt seviyesi ise su ve nem olmaktır" düşüncesinde ruhun maddesel değişimini ve karşıtlığı vurgular.²⁰⁶

Onun düşüncesinde uyku, yaşam ile ölümün arasındır. Ona göre uykudaki insanlar dünyadaki oluşa katılan emekçilerdir.²⁰⁷ Uyku, Herakleitos tarafından bilinçsizlik ve yarı ölüm durumu şeklinde yorumlanmıştır. Uykudaki insanların bilinç ve beden etkinlikleri en alt düzeye inmekte ancak ölümden olduğu şekliyle bütünüyle durmamaktadır.

Nihayetinde Herakleitos düşüncesinde ölüm, ezeli logos düşüncesinde ateşe dönüşen kozmosun değişimini sağlayan karşıtlıklardan biridir.

Elea okulu değişim olgusunu reddederek Ksenophanes önderliğinde hareket, oluş, değişim ve birin çokluğuna karşı çıkarak, varlığı birliğe indirgemiş ve birin çokluğa değişimini reddetmiştir. Mutlak varlık, değişim ve gelişimin ötesinde ve kendine yeterli ve kendi içinde mutlaklıktır. Varlığı kaderde (*moira*) devinimsiz kalmaya mahkûm etmiş, ölümlülerin (faniler) hakikat dedikleri her şeyin adlandırmadan ibaret olduğunu savunmuştur. Varlığın değişimle

²⁰⁵ Herakleitos, *Fragmanlar*, 191.

²⁰⁶ Herakleitos, *Fragmanlar*, 105.

²⁰⁷ Herakleitos, *Fragmanlar*, 1887.

adlandırılması bir yanılısamadır.²⁰⁸ Onda doğa hareketsiz, tüm evren bire dayanmaktadır. Evren bir ve hareketsizse Elea okulu düşünürlerinde ölümün mahiyeti önemli hale gelecektir.

Parmanides'e göre evren her ne kadar değişmez olsa da o; güneşi, ayı ve doğanın oluşumunu, işlerini (fanilerin sanılarını) bilmek gerektiğini vurgular. Eserindeki “sanılar bahsi” bölümünde ona göre evrendeki her şey gibi insan da iki bileşenin karışımına bağlıdır. Bu bileşenler sıcak ve soğuk, ateş ve topraktır. Ölüm, vücudun sıcak ve ateşli unsurunun soğuk ve karanlık olan toprağa teslim edilmesidir.²⁰⁹

Parmenides ölümü maddesel bir düzlemde izah etse de ruh ve beden ilişkisinde kendinden önceki İyonya filozoflarından farklılaşmakta, ruhu Pythagoras ve Orpheusçuluk'taki gibi bedenden ayrı, ölümsüz ve bağımsız bir töz olarak görmektedir.

Yunan doğa filozoflarından plüralistler de ölümü açıklamak istemişlerdir. Empedokles bunlardan birisidir. Onun ruh ve beden ilişkisine dair açıklamaları mitolojik dönemde ruhun öldükten sonra yaşayacağı fikrinin kısmen korunmuş olduğunu gösterir. Empedokles diğer İyonya filozoflarının aksine İtalya'da yaşamış, yaşadığı bölge onun ölüm hakkındaki düşüncelerine yansımıştır. Pythagorascılar'ı etkileyen Orfik öğretilerden onun da etkilenmiş olmasını coğrafi etkinin yoğun etkileşimi içinde değerlendirmek gerekir.

Empedokles düşüncesini iki boyutta ele almak ondaki ölüm düşüncesini daha anlaşılır kılacaktır. Onda doğa dört öge olan toprak, su, hava ile ateşin sevgi ve nefretle birleşmesi ve dağılmasıyla oluşur.²¹⁰ Varlıkların yukardaki ilkelerden hareketle değişimi onun “Sevgi ve nefretin çekişmesi ölümlü örgenlerin kütlelerinde görünür. Bir zaman bedenın parçası olan tüm örgenler sevgi tarafından yaşamın çiçeklenme mevsiminde bir araya getirilir, bir başka zaman acımasız nefret tarafından ayrılarak, her biri yaşam denizinin dalgaları üzerinde yalnız başına yüzer durur. Bitkiler ve yuvalarını suda yapan balıklar,

²⁰⁸ Parmenides, *Doğa Hakkında*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015), 29, 35-40.

²⁰⁹ Parmenides, *Doğa Hakkında*, 31, 55-60.

²¹⁰ Ebubekir Alan, *Doğa Felsefesinin Üç İlkesi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 65-66.

barınakları tepelerde olan hayvanlar ve kanatları üzerinde süzülen deniz kuşları için de bu böyledir” sözünde detaylıca açıklanır.²¹¹ Empedokles’in farklı renkleri farklı oranlarda karıştırıp tüm şeylere benzeyen şekiller üreten ressam analogisi de aynı gerçeği vurgular.

Onun düşüncesinde insanın yaratılışı fragmentten de anlaşılacağı üzere diğer varlıklardaki sürece benzer şekilde, bir süreci anlatır. O, erkek ve kadınlardan yeni oluşan çocuğun ateşin ayrılırken nefretle dört ögeye dayalı bir oran ve düzende meydana geldiği kanaati içindedir. Onun, “ateş gökteki benzerine ulaşma isteği ile onları yukarı gönderdi, ama bunlar henüz ne kol ve bacakların alımlı biçimin gösteriyordu, ne de insanlara özgü ses ve organları”²¹² fragmentinde bahsettiği insanın sonlanmamış belirsizlik durumudur. Empedokles’te doğmak denen şey (çocuk, hayvan vb.) dört *arkhenin* sevgiyle birlikte oluşan sürecinin sonucunda meydana gelir. Yaşam yukarıdaki gibi düşünülürse ölüm, oluşun başından kendi türüne ulaşmak için çabalamakta olan ateş ile toprağın çekişme yoluyla bedende son ayrılmasıdır. Ölümle hayvan ögelerine çözünür ve çözünen ögeler ya yeni bileşenlere girer ya da sürekli kendi türleri arasında birleşir dururlar.²¹³ Empedokles yeni bileşenleri dönüşen farklı türler şeklinde düşünüp onun “ben bir zamanlar körpe bir oğlan ya da kız çocuğu, bir çalı ve bir kuş, denizdeki sağır bir balıktım” fragmenti farklı türlere (beden) dönüşen yeni bileşenler diye anlaşılacaktır.

Rohde, Empedokles’in ölüm hakkındaki düşüncelerini anlamak için mistik yanı ağır basmış Empedokles ile doğayı anlamaya çalışan Empedokles arasında bir ayrım yapılması gerektiğini düşünür. Mistik olan Empedokles’in ruhun sonsuz olduğu görüşü ile doğa filozofu Empedokles’in “belirlenmiş varlık âleminde bedene bağlı ve beden yok olmasıyla yok olan ruh anlayışı” arasında fark bulunmaktadır. O ilk düşüncesinde Orfik etkiyle düşünürken ikincisinde ruhun ölümünü bedensel izah etmektedir. Bu nedenle onu doğa filozofu olarak

²¹¹ Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, 156.

²¹² Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, 161.

²¹³ Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, 182.

düşünürsek ölüm bedeninin yok olmasıyla bitmesi şeklinde anlaşılmalıdır demektir.²¹⁴

Ancak onun ruh hakkındaki düşüncesi, onun tam olarak maddeci ya da bedeni ön plana çıkaran anlayışı savunmadığını düşündürmektedir. Ona göre ruh ne *arkhe*'lerden oluşmuş ne de onlara bağlıdır. Ona göre ruh dış dünyadan bu dünyaya girmiş ve dünya ondan nefret etmektedir. Bağımsız varlığıyla bu dünyaya giren ruh aynı zamanda düşünme yetisine sahip insanlara da girmiştir. Ruh, bedenın yetileriyle ama onlara karışmadan var olur ve bedenle birleştğinde yaşam denilen şey oluşur. Bedenin yetilerinin ondan ayrılmasıyla beden ölümü gerçekleşir fakat ruhun kendisinde ölüm gerçekleşmez.

Empedokles'in doğa anlayışı, dört arke (torak, su, hava, ateş) ve bunların oluş-bozuluş ilkesi içerisinde dört unsurun sevgi ve nefret ilkesi içinde karışması ve ayrışmasına dayanmaktadır. Doğanın oluştuğu süreçte mücadele içindeki sevgi ve nefretin birbiriyle mücadelesinde her şey birleşir veya yok olur. Her iki durumda da evren yok olacaktır.²¹⁵ Empedokles'in doğayı ele aldığı değişim içinde ölüm, doğanın bir parçası olan bireyin kendisini oluşturan temel parçalarının yok olması ve birbirinden ayrılması olarak görülmektedir. Empedokles düşüncesinde sevgi ve nefret düalizmi içinde varlığın oluş ve bozuluş durumu ölüm olarak düşünülmelidir.

İyonya okulunun son temsilcileri olan atomcu filozoflar Demokritos ve Leukkippos'un öğretileri o zamana kadarki en net materyalist düşüncedir. Atomcu düşüncede varlıkların oluşu, bölünmez atomlar ve boş uzay düşüncesine dayanmaktadır. Ruh, hareketsiz cisimlere hareket veren şeydir. Yuvarlak ve pürüzsüz atomlardan oluşmaktadır. Ruh atomları diğer atomlara göre daha hareketli ve daha kolay varlıklara nüfuz edebilmektedirler. Bedene hareketini veren şey vücut boyunca sıralanan atomlarla sağlanır. Bedenin algılama yetisi ve düşünme gücü buradan kaynaklanır. Yaşam, ruh atomlarının nefes olarak alınması sonucunda sağlanır. Nefes, ruh atomlarıyla dolu havayı çeker ve bedenın yaşamının onunla

²¹⁴ Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 356.

²¹⁵ Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 351-352.

sürdürür. Nefes alıp verme esnasında canlı atomların yetersiz kalması ile ölüm meydana gelir. Ölüm, atomların artık görevini yapamaz hale gelmesidir. Ölümle birlikte organizmada canlılığı sağlayan atomların bileşimi sona ermiştir.²¹⁶ Bu düşünce biçimiyle Yunanlılarda ruhun yaşamı üzerinden devam eden ölümsüzlük düşüncesi ilk kez açık şekilde maddeye evrilmiş, ruhun ezeliliği ve ayrılığı reddedilmiştir. Demokritos düşüncesinde eğer bir ölümsüzlükten bahsedilecekse o da maddenin sonsuzluğu ve ölümsüzlüğüdür.

Platon düşüncesi öncesinde yaşam ve ölüm ilişkisini ruh ve beden düalizmine bağlayan ve ruhun ezeli olduğunu ileri süren düşünürler Pythagorasçı filozoflar olmuştur. Pythagorasçılık ise Orpheuscu öğretiden büyük oranda etkilenecek şekilde şekillenmiştir. Pythagorasçılık düşüncesinin özünü varlıkların sayılarla uyum ilişkisi oluşturur. Bir sayıysa her şeyin temel ilkesidir.

Orpheuscu düşüncede yaşam titanların günahından dolayı insanların ödediği bir cezadır. Onun ölümsüz parçası ölümlü olanın içinde saklıdır; tin bedende hapsedilmiştir. Beden tinin mezarıdır. Bizler, uygun gördükleri zaman bizleri yaşam hapisanesinden salıverecek olan tanrıların kölesiyizdir. Bütün yaşam ölümün bir denemesidir. Tin ancak ölümle hapisaneden kurtulup bedenin kötülüklerinden sıyrılabilir. Ölümden sonra tin yargıya çekilir. Eğer beden sağaltılamayacak kadar derinden çürümüşse Tartaros'un yeraltı hapisanesinde sonsuz işkenceye teslim edilir. Eğer sağaltılabilir gibiyse ıslah edilir ve temizlenir; sonra da cezasını yenilemek üzere tekrar dünyaya gönderilir. Bedeni lekesiz üç kere yaşadıktan sonra salıverilir ve gökte kutsal kişiliklere yoldaşlık etmeye gider.²¹⁷ Orpheuscu düşüncede yukarıda ifade edilen ruh-beden ilişkisi ve ölüm düşüncesinin nasıllığı aşağıda betimlediğimiz Pythagorasçı düşüncede de korunmuştur.

Erken dönemde Pythagoras ile Philolaos ruhun bir uyum olduğunu ileri sürmektedir.²¹⁸ Aristoteles Pythagorasçı düşüncüyü *Ruh*

²¹⁶ Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, 319-320; Solomon Lurye, *Gülen Filozof Demokritos*, çev. Belkis A. Korkmaz (Ankara: Etkin Yayınevi, 2015), 53-64.

²¹⁷ George Thomson, *Eski Yunan Toplumuna Üzerine İncelemeler İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul: Payel Yayınevi, 1988), 287-288.

²¹⁸ Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, 368.

Üzerine adlı eserinde “Onlar ruhun bir çeşit uyum olduğunu iddia ederler” sözüyle açıklar.²¹⁹ Beden ve ruh iki karşıt olduğu için Pythagorascılar bunların uyumundan bahsetmektedir. Pythagorasçılık’ta müzik, tini bedenin hazlarından kurtaran bir araçtır. Aristoteles Pythagorasçılar’ı eleştirmekte onlara “ruhun özünün ne olduğunu açılığa kavuşturmaya çalışıyorlar ama onu kabul edecek beden hakkında hiç zihin yormuyorlar” eleştirisi getirir.²²⁰ Ölüm denilen şey Pythagorasçılar’ın önemsiz saydıkları bedenin sonlanmasıysa gerçekleşmekte, ancak onların asıl kabul ettikleri ruh için ölüm mümkün olmamaktadır.

Pythagorasçı düşüncede ruh asıl beden ve geçici olduğundan ruhun yetkinleşmesi için reenkarnasyona uğraması ruhun ölümsüzlüğüyle ilgili bir başka konudur. Ölümle sadece beden yok olmakta, ruh ise yetkinliğe kavuşmak için başka bedenlerde varlığını sürdürmektedir. Ölüme dayanan Pythagorasçı sayı öğretisinde ruhlendirme altı sayısı ile anlaşılmaktadır.²²¹ Altı sayısına dayalı şekilde altının küpünün ederi 216 sayısının reenkarnasyonun gerçekleşmiş olduğu sayı (yıl) olduğu düşüncesindedirler.

Pythagorascılık sonrası ruh-beden ilişkisi ve ruhun ölümsüzlüğüne dair düşünce en yetkin şekliyle Platon’da belirginleşir. Şimdi de onun düşüncelerinde yaşam ve ölümün mahiyeti, ruhun bedenle ilişkisi konularının nasıl ele alındığını irdeleyelim.

²¹⁹ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), I 4 407b.

²²⁰ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, I 3 40b.

²²¹ Capelle, *Sokrates’ten Önce Felsefe*, 365.

PLATON'DA ÖLÜM DÜŞÜNCESİ

Platon bütüncül ve dizgeci felsefesiyle varlık anlayışında ideal olanı ve onun bilgisini ele almıştır. Bilgiyi varlıkların idealarının hatırlanması üzerine kurmuştur. Varlık ve bilgi anlayışını işlediği teorik felsefesini *polis*'te etik ve siyasi alanın anlaşılmasına aracı kılmıştır. Onun teorik felsefi düşüncesi, etik ve siyaset düşüncesiyle dizgeci bütünlük içindedir. Diyaloglarıyla Batı düşüncesinde bütünlüklü felsefenin oluşumuna yol açıp, idealist düşüncenin savunucusu ve kurucusu olmuştur. Diyalog tarzındaki eserlerle felsefesini kurgulamıştır. Eserlerinde tıpkı tragedyalardaki üçlemelerde olduğu gibi Presokratikler'deki doğa anlayışı ve Sokrates'in ahlakına diyalektiği ekleyip felsefesinin gelişimini tamamlamıştır.²²² Diyaloglarında mitolojik olayları ve sembolizmi etkili şekilde kullanmıştır. O, kurguladığı idealist düşünceyle öğrencisi Aristoteles'in realizmine güçlü bir dayanak oluşturmuştur. Platon ölümle ilgili düşüncelerini varlık anlayışını temellendirirken ruh-beden ilişkisinde ve *polis*'te erdemlilik bilgisinin elde edilmesindeki rolünde ele almıştır.

Sokrates öncesi dönem felsefesi doğanın anlaşılmasına ve araştırılmasına yönelmiş Sofistler ve Sokrates'le birlikte insanın anlaşılmasına yönelmiştir.²²³ Sofistlerle birlikte felsefede ölçü, insan olmuştur. Protagoras “insan her şeyin ölçüsüdür var olanların var olduklarının var olmayanların da var olmadıklarının” derken insana bağlı düşünceye geçişin mottosunu belirlemiştir. Aynı dönemde ölüme bakışın sofistlerle birlikte fiziksel bir olgu olmaktan çıkıp insani ve değer odaklı ele alınmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Platon düşüncesinde ölümün mahiyeti, ölümün ruh-beden ilişkisindeki ontik bağı, siyasal düzlemde ölüm hakkındaki değer yargılarının mahiyeti önem kazanmaktadır.

²²² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 149.

²²³ Cornford, *Sokrates'ten Önce ve Sonra*, 12.

Platon'da ruh-beden ilişkisi temel varlık problemleri arasında ele alınmıştır. Konu aynı zamanda teorik felsefenin ve siyaset anlayışının da özünü oluşturur. Eğitim, değer, ahlak konuları ruhun değer kazanmasıyla ilişkilendirilmiş olup; iyilik, güzellik, ölçülülük ve doğruluk erdemleri ruhun iyi ideasını elde etmesiyle mümkündür. Platon düşüncesinde ruhun eğitimi öncelenmiş ve beden eğitimi ona tabii kılınmıştır. Ruh, erdemlerin gelişip yerleştiği değer kazandığı yerdir. Platon varlık düzleminde ruhu maddi olanın ötesine taşıyıp ona bedenden ayrı ve üstün bir töz olma imkânı sağlamıştır.

Platon ölüm konusunu ilk dönemden son dönem eserlerine kadar ele alıp tartışmıştır. Ölüm, ruh ve bedenin ne olduğunun tartışıldığı metinlerde özellikle karşımıza çıkmaktadır. Bakıldığında Sokratik dönem eserleri olan *Sokrates'in Savunması*'nda, *Protagoras*'ta ve *Kharmides*'te, geçiş dönemi eserleri olan *Menon* ve *Gorgias*'ta, olgunluk dönemi eserleri olan *Phaidon*, *Phaidros*, *Devlet* ve *Timaios*'ta ölüm konusu ele alınmaktadır. İlk dönemden son dönem eserlerine kronolojik bakıldığında Platon'un ruh-beden ilişkisine dayanan ölüm anlayışında değişmeyen gerçeklik ruh ve bedenin iki ayrı töz olmasıdır.

Platon'un ilk dönem diyalogları Sokratesci etkiler taşımakta ve ölüm konusuna bakış özellikle *Sokrates'in Savunma*'sında karşımıza çıkmaktadır. Diyaloglarda Sokrates ve Platon düşüncesi ayırımına gidilmeyip Sokrates'in düşünceleri Platon düşüncesi olarak ele alınmıştır. Laertios'un Platon'un kendi görüşlerini "Sokrates, Timaios, Atinalı Konuk ve Elealı konukla" ifade ettiği vurgusu düşünüldüğünde Sokrates'in düşüncelerinin Platon'un görüşleri olarak da değerlendirilmesi bütüncül değerlendirmede tutarsızlık içermeyecektir.²²⁴

Platon, *Sokrates'in Savunma*'sında Sokrates'in ölüme giderken dostlarına yapmış olduğu konuşmasında ölüme bakışını iki türlü tanımlamıştır.

"Ölüm şu iki şıktan biridir; ölümler ya hiç var olmaz ve hiçbir şey hissetmezler ya da söylendiği gibi bir değişimdir ruhun buradan başka

²²⁴ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 148.

bir yere göç etmesidir. Hiçbir duygunun faaliyette bulunmaması, uyuyanın hiçbir rüya görmediği derin bir uyku olması durumunda, ölüm muhteşem bir kazanç sayılabilirdi. Eğer ölüm bir hiçlikse onu kazanç sayarım. Öte yandan söylenenler doğru ölüm bir yerden başka yere göç etmek anlamına geliyorsa ve bütün ölümler oradaysa bundan daha büyük nimet düşünebilir misiniz sayın yargıçlar."²²⁵

Görüldüğü üzere ilk düşünce ölümü doğa olayı gören filozofların düşüncesi, diğeri ise Platon'un kendi düşüncesinin temeline oturtacağı ruh ve beden olgusu içinde beden ölümü ve ruhun ölümsüzlüğüne dayanan ölümsüzlük düşüncesidir. Metinde göze çarpan diğeri bir husus ise ölen kişinin ruhunun ölüm sonrasında yücelmesine, bilgece bir yaşamla bilge kişilere kavuşmasına vurgu yapılmaktadır.

Platon düşüncesinde ölüm fikrinin özünü ruh-beden ilişkisi ve ruhun ölümsüzlüğü düşünceleri oluşturmaktadır. Bu temel ilke *Menon* diyalogunda Sokrates'in ağzından geçmiş ozanlara dayandırılan söze binaen "Onlar insan ruhunun ölümsüz olduğunu söylerler: İnsan ruhu bir zaman gelir onların ölüm adını verdikleri bir sona ulaşır, bir başka zaman gelir yeniden doğar, hiçbir zaman yok olup gitmez" söyleminde temellenir.²²⁶ Bu düşünce Platon'un birçok eserinde sık sık vurgulanır.²²⁷ Platonda ruh tanrısal olana ve beden de ölümlü olana benzer.²²⁸ Bedene yaşam getiren şey ruhtur, onun var olmaması ölümdür. Ruh hiçbir zaman getirmiş olduğu karşıtını kabul etmeyecektir. Bu çıkarımla ruh ölümü kabul etmeyecek ve ölümsüz olacaktır.²²⁹ Çünkü ona göre ruh sürekli hareket etmekte ve sürekli hareket edenler de ölümsüz sayılmaktadır. Başka bir şeyi hareket ettirip başka bir şey tarafından hareket ettirilen şeyin yaşamı hareket durunca sona erecektir.²³⁰ O halde ölüm, beden hareketinin durmasıdır. Bir başka söylemle ölüm; ezeli ve sürekli hareketli olan ve bedeni hareket ettiren ruhun bedeni terk etmesidir. Beden ise ölümlü

²²⁵ Platon, *Sokrates'in Savunması*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 40e.

²²⁶ Platon, *Menon*, 81b.

²²⁷ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güney - Lütfi Ay (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1997), 34c.

²²⁸ Platon, *Phaidon*, çev. Ahmet Cevizci (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1989), 80a.

²²⁹ Platon, *Phaidon*, 105de.

²³⁰ Platon, *Phaidros*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 245c.

olup ölüm, ruhun bedenden ayrılması, bedenın Demiurgos tarafından oluşturulan yaratılış özelliklerinin yok olmasıdır. Platon düşüncesinde ruhun ölümsüzlüğü ve onun bedenle ilişkisinin nasıllığını değerlendiren müstakil çalışmalar da mevcuttur.²³¹

Platon ruh-beden ilişkisinde bedene nispetle ruhun eğitilmesini önelemekte ve bedenın eğitimi de ruhu güzelleştirdiği ölçüde anlamlı bulmaktadır. O, *Kharmides* eserinde bedene ve bütünüyle insana tüm kötülüklerin ve iyiliklerin ruhtan geldiğini ifade eder. Baştan gözlere sızdıkları gibi, ruhtan bütün bir bedene sızarlar. Bu yüzden başın ve bütün bedenın sağlıklı olması isteniyorsa, her şeyden önce ruhun tedavi edilmesi gerekir. Oysa ruh, büyü sözleri ile tedavi edilir. O, bunu “Büyü sözleri de güzel söylevlerdir, aziz dostum. Bu söylevler ruhta bilgelik doğurur; bilgelik meydana gelip gelişince de başı ve bedenın geri kalan kısımlarını sağlıklı kılmak kolaydır” fikriyle dillendirir.²³² Yine Platon karşımızdaki kişide beden güzelliği yerine ruh güzelliğinin aranmasının daha erdemlice olduğunu ve ruhun erdemli olması gerektiğini düşünür.²³³

Platon eserlerinde ruh ve bedenın ayrı tedavi edilemeyeceğinden dem vurur. Beden, ruhun kılavuzluğu altında olmasaydı da kendi kendini yönetseydi, ruh, açıcılık ile hekimlik arasındaki ayrımı sezip anlamasaydı, beden başına buyruk olsaydı, sadece kendisine haz veren şeylerin ardında koşsaydı, kaosa neden olacak, ruh ölçüyü kaybedip, bilgelikten uzaklaşacaktı. Önemli olan bedene nispetle ruhun eğitilmiş olması ve eylemlerinde ölçülülük içermesidir.²³⁴ Eğitim ruhun eğitimidir. Ruhun eğitimi ve ölümle ilişkisini “Bilinmemesi ölüm cezasına yol açmayan şeyleri öğretirler de bilinmemesi çocukların ölüm cezasına çarptırılmasına, ölüm cezasından başka mallarına da el konulmasına, kısaca ocakların sönmesine yol açacak erdemi öğretmez, öğrenmeleri için ellerinden geleni yapmazlar öyle mi?” sorusuyla ruhun erdemsiz eğitimi sonucunda bireylerin erdemsizce

²³¹ Zeynep Berke, *Mitolojiden Felsefeye Antik Yunan’da Ruh ve Ölümsüzlük* (Ankara: İKSAD Yayınları, 2020), 101-138.

²³² Platon, “*Kharmides* ya da Bilgelik Üstüne”, çev. Tanju Gökçöl, *Diyaloglar* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 157ab.

²³³ Platon, “*Kharmides* ya da Bilgelik Üstüne”, 154e.

²³⁴ Platon, *Gorgias*, 504d, 505b, 507a.

davranacağından hatta yasal olarak ölüm cezasına çarptırılmalarına sebep olacak yanlışlar yapabileceklerinden söz eder.²³⁵

Platon, ölüm için net tanımını yine ruh beden ilişkisini anlattığı bir mitosla yapmıştır. Bu mitte ölümün beden ve ruh üzerindeki etkisini ve sonraki akıbetlerini konu edinmiştir. “Ölüm ruh ve beden ayrılmasından başka bir şey değildir.”²³⁶ Ona göre bedenden ruh ayrıldıktan sonra beden bir süre şişmanlık, uzunluk vb. fiziksel özelliklerini korur. Ruh ise insan niteliklerinin ve insanın girip çıktığı mesleklerin ve değişimlerin izlerini taşımaktadır.²³⁷ Böyle bakınca Platon’da ölüm iki farklı tözün ayrışması, beden ölümle sonlanması ruhun ise ölümsüzlüğü neticesi varlığını sürdürmesidir. Ruhun ölümünden söz etmek imkânsızdır.

Platon ölüm sonrasını aktardığı mitolojik anlatıdaki Homeros’un ölümleri yargılayan yargıç Minos’tan bahisle “elinde altın bir asa tutarak ve ölümleri yargılayarak” sözünden hareketle ölümlerin yargılandığı Hades diyarından bahseder.²³⁸ Ona göre ölümler, yargıcın önünde çıplak şekilde yani dünyadaki mevkilerinin belli olmadığı, eşit ve ruhlarının erdemli olmasına göre yargılandığı bir durumda olacaklardır. Yargılama neticesinde iyiler, İyiler Ülkesine kötüler ise Tartaros’a gidecektir.²³⁹

Platon’un *Gorgias* diyalogunda tartıştığı ve anlattığı mitolojik hikâyenin muhataplarınca küçümsenmesine karşı söylediği sözler, ölüm ve ölüm sonrasına bakışın kendi döneminde de karşıtlık içerdiğini ve muhataplarınca farklı düşünüldüğünü anlatması açısından manidardır. Platon’un ölüm ve ölüm sonrasına ait anlattıkları bir bilgi olmanın ötesinde inanç taşır. Konuşma boyunca tartıştığı diyalog kişilerinin onunla aynı kanaatte olmadığını görürüz.

“İşte ben bu hikâyelere inanıyorum ve ruhumu yargıç karşısına en sağlıklı biçimde çıkarmaya çalışıyorum. Bütün insanları ve bu arada seni (Kallikles) bu savaşa katılmaya çağırıyor ve az önce

²³⁵ Platon, “Protogoras”, çev. Tanju Gökçöl, *Diyaloglar* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 325bc.

²³⁶ Platon, *Gorgias*, 524b; Platon, *Phaidon*, 64c,67d.

²³⁷ Platon, *Gorgias*, 524bc.

²³⁸ Platon, *Gorgias*, 526d.

²³⁹ Platon, *Gorgias*, 524c-526c; Homeros, *Odyseia*, XI,569.

*sözünü ettiğim yargılama anı gelip çatığında kendini savunamayacaksın diyorum ve seni ayıplıyorum... Belli ki, hikâyemi bir kocakarı masalı diye kabul ediyor, söylediklerimi bu yüzden küçümsüyorsundur... Bugünkü Yunanlıların en bilgili insanları olan siz üçünüz sen (Kallikles), Polos ve Gorgias, öteki dünyada bile yararlı görünen bu yaşamdan başka türlü bir yaşam bulamıyorsunuz”.*²⁴⁰

Yukarıdaki metinde Platon aynı zamanda dönemindeki, ölümü hiçlik olarak gören anlayışı sofist Kallikles ve Gorgias üzerinden vurgulamıştır. Presokratikler’in fiziksel düşünerek ölümü doğayla izah etmeleri ve ruha değer yüklemeyen düşüncelerine benzer şekilde sofistlerin nazarında da yaşam öncelenip, ölüm sonrası yaşama değer vermeyerek, ölümü ve sonrasını hiçlik şeklinde tanımlamaları metne yansımıştır. Sofistlerin ölümü hiçlik olarak değerlendirmeleri ile Presokratikler’in ölümü maddenin fiziksel sonu olarak değerlendirmeleri iki grup arasında insana öbür dünyada ikincil bir yaşam şansı vermemeleri bağlamında paralellik arz etmektedir.

Platon insanın ölümle yüzleşmesinde ruhun erdemli olmasına dayanarak iyi bir insanın ölümden korkmayacağı düşüncesindedir. “İyi yaşamış, erdemli, ölçülü, dindar bir insan neden korksun ki” düşüncesi hâkimdir. İnsanın kendisi akılsız ve korkak olmadıktan sonra, ölümün kendisi korkunç değildir. Korkunç olan bu dünyada yapılmış olan haksızlıktır; çünkü insan açısından mutsuzlukların en büyüğü Hades’e suçlarla dolu bir ruhla gitmektir.²⁴¹ Bir diğer deyişle öte dünyadaki seçim bu dünyadaki yapılanlarla belirlenmiştir. Öte dünya ile bu dünya arasında açık bir uygunluk vardır.²⁴² Platon öldükten sonra ruhların durumunun yaşamlarına göre Hades’te ne olacağını *Devlet* eserinde “Er mitosu” üzerinden işlemiştir. Ruhlar yaşamlarına ve dünyada yaptıkları işlerine ve erdemliliklerine göre öbür dünyada cezalandırılacaklardır. Hatta ruhlar durumlarına uygun

²⁴⁰ Platon, *Gorgias*, 526e-527b.

²⁴¹ Platon, *Gorgias*, 522e.

²⁴² Marcel Detienne, *Arkaik Yunan’da Hakikatin Efendileri*, çev. Adem Beyaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 207.

şekilde başka varlıkların ruhlarını alıp Lethe (unutma) ırmağını geçerken bu dünyada reenkarne olacaklardır.²⁴³

Platon *Devlet* eserinde idealist düşüncesi bağlamında varlıkların idealarını ve özellikle iyi ideasını kavramanın bilgece ve filozofça olduğunu savunur. Mağara metaforunda mağaraya bağlı kişilerin gerçek ideaları kavrayamayacağı ve eşyaların görüntülerini gerçek sanacağından dem vurur. Bakıldığında o, mağara metaforunda varlıkların gerçek yapısını kavraması için mağaradan serbest bırakılan insanın tavrını Akhilleus'un "fakir bir çiftçinin hizmetinde uşak olma" sözüyle anlamlı hale getirir.²⁴⁴ Odysseus'un Hades'i ziyaretinde Akhilleus'a hitaben *Hades'te "ne güzel şan ve şeref var"* sözüne Akhilleus'un yaşamın anlamını vurgulamak için "ballandırma bana ölümü" diye başlayıp "ölüm yerine yaşamı yeğlerim" diyerek cevap vermesi ölümü anlamlandırmada Platoncu bakışla mağarada bağlı ve gerçeği kavrayamayan kişiler gibi hakikati kaybetmiş ve ölüdürler. Yani yaşamın hakikatini ve bilgisini kavrayamayan, iyi ideasını elde edemeyen kişi ölüdür. Böyle bakınca bilgeliği yakalayamamış bir insanın yaşamı ölü bir yaşam olacaktır. Platon Akhilleus'un sözüne yaptığı kıyaslamayla yaşamı ve ölümü salt yaşam olmanın ötesinde felsefe ve değerle özdeşleştirerek anlamlandırmıştır.

Platon *Gorgias* diyalogunda Sokrates üzerinden Euripides'in "kim bilir belki de yaşamak ölmektir ölmek de yaşamak" sözünü hatırlatıp yaşamın tuhaflığına değinir. Platon, ruhun erdemliliği üzerinden yaşamın anlamını vurgular. Beden, ruhun içinde bulunduğu mezardır. Beden içinde tutkuların ölçsüz olmasını yaşamın ölümü şeklinde değerlendirir. Ruh fiçinin içindedir. Ruhun ölçsüz ve hiçbir şey tutmayan yanı, delik fiçinin durumu gibidir.²⁴⁵

Platon devlet anlayışında bilge kişilerin devlette yönetici olmasını savunur. Bilge yöneticilerin ruhunun erdemli olmasını, doğruyu savunmasını, ölçülü olmasını önceleyip ölçsüz ve aşağılık yaşam içinde bulunmamasını önerir. Platon bütün bu erdemlere ilave

²⁴³ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000), 614b-621c.

²⁴⁴ Platon, *Devlet*, 516d.

²⁴⁵ Platon, *Gorgias*, 493ab.

olarak filozofun yani devlet adamının ölümü arkasında bırakmış olmasını, ölümü korkulacak bir şey olarak görmemesini istemektedir. Ölüm korkusu içindeki yönetici adil ve doğru kararları veremeyecektir.²⁴⁶ Hatta bilge yönetici gerektiğinde her şeye rağmen gözü pek ve cesaretle ölümü göze alabilmelidir.²⁴⁷

Platon'da ölüm, beden ölümü olup, ruhun yaşamının başka bedenlerdeki sürekliliği iyi ideasını elde edinceye kadar var olacaktır. Bedeninden kopan ruhlar yeni yaşamlarında kendilerine uygun olan bir varlığın bedenleriyle tekrar cisimleşecektir. Er mitosunda ruhların yeniden cisimleşmesi; Orpheus'un kuğunun hayatını, Thamyras'ın bülbülün hayatını, Aias'ın aslanın hayatını, Agamemnon'un kartalın hayatını, Atalante'nin bir atlet olarak yine kendi hayatını seçmesi, Epeus'un çalışkan bir kadının hayatını seçmesi, Thersites'in maymun olması, yine hayvanların da kendilerince farklı yaşamları seçmesi örneklerinde ruhun ölmeyerek farklı yaşamlarda varlığını sürdürdüğünü görürüz.²⁴⁸ Aynı olgu, varlıkların yapısını ve yaratılışını ele aldığı *Timaios* diyalogunda da "ruh, beden içinde iyi erdemli olursa gök cismindeki yaşamına dönecek, eğer değilse ikinci doğuşunda kadın, bu haliyle kötü olmaya devam ederse her yeni doğuşta yaşayışına en çok benzediği hayvanın kalıbı olacaktır" düşüncesinde vurgulanmıştır.²⁴⁹

Platon yaşam ve ölümün zorunlu olarak birbirini gerektirdiği Herakleitosçu çatışmayı, canlı olandan ölü olanın, ölü şeylerden yeni varlığın doğması gerektiğini vurgular. Bu nasıl olacak sorusunun cevabı "yaşama yeniden gelme" mottosuyla vurgulanır ki yaşama yeniden gelmeden kasıt yaşayan insanların ölümlerden varlığa geldiği süreçtir.²⁵⁰

Platon'da ölüm, ruhun bedenden ayrılmasıdır. Bu ikiliden değersiz ve geçici olan ruhun reenkarne olduğu ara durak, tözsel değişime uğrayan bedendir. Ruh ise ezeli ve döngüsel harekete sahiptir. O, ölümden sonra ruhun yaşamasını vurgulayıp aslında ruhun

²⁴⁶ Platon, *Devlet*, 486b.

²⁴⁷ Platon, *Devlet*, 496e.

²⁴⁸ Platon, *Devlet*, 620ae.

²⁴⁹ Platon, *Timaios*, 42b.

²⁵⁰ Platon, *Phaidon*, 72a.

ölümsüzlüğünü öncelemektedir. Platon'da yaşam ruhun öbür dünyadaki yaşamı için bir geçiş evresidir. Beden ruhun kendisine yer bulduğu hapisteki mezarıdır. Bir diğer söylemle ruh kendi özüne yabancılaşmıştır.²⁵¹

Platon varlık temellendirmesinde “Ölüm nedir?” sorusunu cevaplamış olmanın yanında politik, siyasal düşüncesinde de ölümü ve ölümün siyasal anlamını vurgulamıştır. Sokrates ölümle halkın yasalarına başkaldıran bir düzen bozucudur. O, söz ve eylemleriyle *demos*'u tahkir etmesinin karşılığını ölümüyle ödemiştir. Düşünüldüğünde Atina *demos*'unun suçlamasının haklı olduğu taraflar söz konusu olabilecektir.²⁵² Antik Yunan'da şehrin *nomos*'unu izlemek dindarca eylemin yoludur. Çoğunluğun eylemleri ne ise onu takip etmek gerekir.²⁵³ Sokrates söz ve eylemleriyle şehri rahatsız etmiştir. Sokrates halka rahatsızlık verme sürecinde sözün halk üzerindeki iknasını (*peitho*) kaybetmiştir. Yani Sokrates'in savunusu halka artık ilginç gelmemektedir. Bu noktada Sokrates'in seçimi “ölmek için iyi bir an varsa bu o anlardan biri olmalı” noktasındadır. Öğrencisi Xenophon Sokrates'in kırılma anını “artık ölmek için doğru anın geldiğine inanıyordu” sözüyle anlatır. Sokrates Yunan dilindeki ustalığıyla söylemeyi beceremediği şeyi ölmekte olan bedeniyle söyletmek istemiştir.²⁵⁴ Platon'un anlatısında felsefenin ölüme hazırlık olarak algılanması felsefe tanımının bir parçası haline gelmiştir.²⁵⁵ Sokrates başından itibaren Atinalılar'a oyun oynayan, en büyük oyununu sahneye koyan bir oyuncudur. Atinalılar onu yargıladıklarını düşünseler de aslında onlarla oynayan ve onları yargılayan Sokrates'tir. Sokrates bu oyunda ne istemiştir (ölüm cezası) oyun sonunda onu almıştır.²⁵⁶

²⁵¹ Dalkılıç, Bayram ,Akyüz,Yakup, “Platon Felsefesinde Yabancılaşma Sorununa Giriş Denemisi”, *Hikmet Yurdu Dergisi* 11/21 (2018), 16-19.

²⁵² Cartlege, Paul, *Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi*, çev. Kıvanç Tanrıyar (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 100-113; Emily Wilson, *Sokrates'in Ölümü*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), 51-55, 62-71.

²⁵³ Isidor Feinstein Stone, *Sokrates'in Yargılanması*, çev. Mehmet Atalay (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 279.

²⁵⁴ Costica Bradatan, *Fikirler İçin Ölmek Filozofların Tehlikeli Hayatları*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Can Yayınları, 2018), 178.

²⁵⁵ Bradatan, *Fikirler İçin Ölmek Filozofların Tehlikeli Hayatları*, 182.

²⁵⁶ Bradatan, *Fikirler İçin Ölmek Filozofların Tehlikeli Hayatları*, 213.

Platon *Sokrates'in Savunması*'nda devlete karşı kendini savunan özgür bir Atina yurttaşının siyasal başkaldırısını Sokrates'in ölümüyle kurgulamıştır. Platon, demokrasi karşıtlığına Atina'ya fikirleriyle başkaldıran Sokrates'in ölümü üzerinden Sokrates'i öncü yapmıştır. Platon'un demokrasi düşmanlığının nüveleri bu eserle ortaya konmaya başlanır. Sokrates'in ölümü "fikirleriyle devlete rağmen ölmek" düşüncesi üzerinden siyasal bir başkaldırıdır. Çünkü felsefe yapmak yalnızca bir konu hakkında düşünmek konuşmak yazmak değil aynı zamanda uğrunda ölünebilecek şeyleri aramaktır. Sokrates kendinden önceki diğer yargılananların (Anaksagoras vb.) aksine ölümü istemekle devlete meydan okumuş ve ölümü seçmiştir. Onun ölmesindeki ana neden mahkemede aleyhine sunulan suçlamaların ötesinde halkın ondan rahatsız olması, onun halkı yargılayıcı tavırlarıyla kamunun düzenini bozmuş olmasıdır.

Platon son dönem eseri *Yasalar*'da devlet yönetimini ve iktidar erkini bilgelere değil, yasaların egemen olduğu Gece Konseyi şeklinde adlandırdığı yönetici grubuna bırakır.²⁵⁷ Yönetenler yasalar çerçevesinde yönetimde haklarını kullanacaklardır. Platon *Yasalar*'da her bir suça karşılık bir de ceza tespit etmektedir. Tespit edilen cezalar içinde ölüm cezasının da olduğu görülmektedir.²⁵⁸ Hatta dramatik bir yaklaşımla *polis*'te dinsizlik suçlarına tıpkı gençlik dönemi eserlerinde hocasına haksızlıkla verildiğini düşündüğü ve eleştirdiği ölüm cezasını öngörmektedir.²⁵⁹

Platon son dönem eseri *Yasalar*'da ölümü *polis*'in devamlılığını sağlamak amacıyla yasal bir cezalandırma aracı görmüştür. Sokrates'i ölüme mahkûm eden Atina *polis*'ini kıyasıya eleştiren Platon, bilgece bir yönetim tasarımcısı olarak kendisi de devlette farklı suçlara ölüm cezaları öngörmüştür. Bunlardan biri de önceden eleştirdiği dinsizlik suçlamasına karşı idam cezasıdır. Popper'a göre Platon devlet ve yönetim konusundaki fikirleriyle açık topluma karşı, otoriter

²⁵⁷ Platon, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna - Saffet Babür (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2020), 631bc.

²⁵⁸ Platon, *Yasalar*, 778d.

²⁵⁹ Platon, *Yasalar*, 909a.

yönelimli, bilgeliğinden hareketle devletin yöneticisi olma arzusu taşıyan bir totaliterdir.²⁶⁰

Sonuç olarak Platon ölüme bakışında Pythagorasçı etkiyle beden ölümünden bahsedip ruhun ölümsüzlüğü anlayışı içindedir. Yetkinleşememiş ruhların iyiyi yakalayınca kadar farklı bedenlere girmesi gerektiğini düşünür. Varlık anlayışında ruh ve beden düalizmine yer veren ve ruhu önceleyen Platon, son dönem eserlerinde siyasal devlet anlayışında ölüm cezasına yer vererek demokrasi karşıtı devletçi ve otoriter bir anlayışı savunmuştur.

²⁶⁰ Popper, Karl, *Açık Toplum ve Düşmanları, Platon* (Ankara: Liberte Yayınları, 2008), 1/136,260.

ARİSTOTELES'TE ÖLÜM DÜŞÜNCESİ

Yunanlı insan yaşadığı dünyada onun nimetlerinden olabildiğince faydalanmak istemiştir. Bu dünya onun her şeyi olup, gelecek yaşam ve onun devamı öbür dünya algısı çok da geçerli bir düşünce değildir. Bu açıdan bakılınca Platon'un ruh-beden düalizmine dayanan ölümsüzlük anlayışının Yunan'da büyük kabul gördüğü söylenemez. Rohde'nin tabiriyle ölümsüzlük umudu ya da korkusu bu çağın eğitilmiş insanları üzerinde çok az etkiye sahiptir. Çünkü bağlı bulundukları felsefe veya inanç bu umudun beslenmesini reddedip, sakince bir kenara konulmasını istemektedir. Yaygın felsefe okullarının hiçbirinde ruhun ebediyeti ve yok olmazlığı merkezi bir öğreti değildir. Dönemde hâkim düşünme şekli doğa biliminin elinde bulunmaktadır.²⁶¹

Doğa bilimi ve akılcılık ekseninde gelişen düşünce denince akla, akılcılığı, gözlemi ve maddeciliği savunmak konusunda Demokritos düşüncesini aşan Aristoteles gelmektedir. Doğanın egemen olduğu anlayışla değerlendirildiğinde ruh-beden ilişkisi, ölüm ve ölümsüzlüğü anlamlandırmada Aristoteles'in Platon'a bakışla Yunanlı insana daha yakın olduğu pekâlâ söylenebilir.

Aristoteles düşüncesi hareketin felsefesidir. Doğa da nedenlerin araştırılmasında her şeyden önce gelmektedir.²⁶² Aristoteles felsefesinin tümü hareket hakkında soru sormaya dayanmaktadır. Felsefesi harekete dayalı doğanın araştırılması ve kavranılmasına dayanır. Türler doğası gereği kendisini gerçekleştirmek, kendi içkin ve hedefe yönelik gaye neden doğası gereğince hareket ederler.²⁶³ Doğada türlerin oluşması ve devamı bir gaye doğrultasındadır. Böyle düşünüldüğünde bir insandan insan doğması, buğdaydan buğday oluşması aynı nedene bağlıdır. Aristoteles düşüncesinde bütün

²⁶¹ Rohde, *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*, 427.

²⁶² Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 222.

²⁶³ Ross, *Aristoteles*, 136-139; G.E.R. Lloyd, *Aristoteles*, çev. Aylin Kayapalı (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2014), 58-59,88.

varlıkların değişimi göksel varlıkların dairesel hareketine dayalı mükemmeli arama arzusuna dayanır. Aristoteles'te doğa kendisini rastgele gerçekleştirmeyip düzene dayalı gerçekleştirir.

Aristoteles düşüncesi doğanın kavranılması üzerine kuruluysa doğanın oluş ve bozuluşu nasıl gerçekleştirdiği ve doğanın kendini oluşturduğu çözümlenmelidir. Onun düşüncesinde oluş anlamında doğa, kendi özüne geçişi anlatır. Doğa nesnenin ilk olarak içkin olduğu, biçimden bağımsız şekilde kendi başına var olan şey, sedirin doğası tahta, heykelin bronz olduğundaki gibi olandır.²⁶⁴ Onun düşüncesinde ilke taşıyan her nesnenin bir doğası olup, hepsi de bir töz olacaklardır. Çünkü hepsi taşıyıcı olup, doğada her zaman taşıyıcı içinde bulunmaktadır.²⁶⁵ Doğal var olanları hayvanlar ve kısımları, bitkiler ve yalın cisimler şeklinde sınıflamaktadır. Bu noktadan hareketle Aristoteles düşüncesinde doğanın ve doğada genelin kavratılması tikellerin kavranılmasına kıyasla daha anlamlıdır. Bu bakış doğanın bir bütün halinde anlaşılmasını zaruri hale getirecektir. Bu bağlamda düşünüldüğünde ilim sınıflamasında ilimlere giriş yapabilme için zaruri bulduğu mantığı tümelin anlaşılması üzerine kurulmuştur.²⁶⁶

Aristoteles düşüncesinde doğanın anlaşılmasında ölüm, fizik felsefesini ilgilendirdiği kadar biyolojinin de konusudur. Ölümü anlamak için fizik âleminde varlıkların yapısını kavramak, varlıkların gayesini anlamak gereklidir. Varlıkların kavranılmasından sonrasında da varlıkların canlılığıyla ilgili ruh-beden ilişkisine bakmak gerekir. Aristoteles düşüncesinde ruh-beden ilişkisinde ruh bedenle ilintili olup, ölüm de bu bağlamda maddesel ve biyolojik bağlamda anlaşılmıştır. O halde ilk olarak Aristoteles'in ruhu nasıl kavradığına bakmak gerekir.

Aristoteles bu konuya farklı kitaplarında temas etmiş olsa da onu başlı başına *De Anima (Ruh Üzerine)* adlı eserinde ele alır. Ona göre

²⁶⁴ Aristoteles, *Fizik*, 193a10.

²⁶⁵ Aristoteles, *Fizik*, 192b30.

²⁶⁶ Bayram Dalkılıç - Yakup Akyüz, *Aristoteles ve Bacon'a Göre Tümevarım* (İstanbul: Kardelen Yayınları, 2017), 96-97; Yakup Akyüz - Bayram Dalkılıç, "Organon ve Novum Organum'da Tümevarım Yöntemi", *Hikmet Yurdu Düşün Yorum Sosyal Bilimler Dergisi* 10/20 (2017), 26-48.

ruhu tanımak hakikati tanımak olup o, “ruh yaşayanların ilkesi gibidir” demektedir.²⁶⁷ Aynı şekilde “eğer göz bir hayvan olsaydı, ruhu görme olurdu” analojisi bedene göre ruhun hangi bağlamda ele alınmasına dair net bir benzetmedir.²⁶⁸ Onun ruhun halleri olarak nitelendirdiği öfkelenmek, cesaret etmek, iştah duymak vb. olgulara dayanan duyumsamaların ve ruha özgü olan akletmenin beden olmadan ne etkide bulunacağını ne de etkiye maruz kalacağını söyler. Yani ruhun bütün halleri bedenle olacaktır.²⁶⁹ Bu metin de göstermektedir ki Aristoteles’te ruh, fizik âlemde beden ve canlılıkla ilgili bir konudur.

Aristoteles kendisinden önce ruhla ilgili söylenen şeylerin hareket, duyum ve cismani olmamakla ilgili olduğunu belirterek kendi ruh tanımına geçer.²⁷⁰ Hatta ruhun yaşamak anlamındaki sözcükten kaynaklı sıcaklıkla, bazılarının da soluk almaktan ve serinlemekten kaynaklı soğukla ilintisine dikkat çeker. Ruhun hareketle ilişkisini “ruhun bedeni hareket ettirdiği apaçık olduğuna göre, ruh kendisi nasıl hareket ediyorsa bedene de öyle hareketler yaptırması mantıklı” sözüyle açıklar. Buna mukabil olarak beden nasıl hareket ediyorsa ruhun da o hareketleri yapacağını düşünür.²⁷¹ O, ruhun bedene ait olduğunu düşünüp bedenden ayrı bir ruhu düşünmez. Onun düşüncesinde doğal cisimlerinin bazılarının bir yaşama sahip olduklarını bazılarının da bir yaşama sahip olmadıklarını, yaşamdan kastın da beslenme, büyüme ve bozulma olduğu ifade ederek ruhun yaşama gücüne sahip doğal bir cismin biçimi anlamında bir varlık, varlığınsa bir yetkinlik (*entlekheia*) olduğunu belirler. Ruh böyle bir cismin yetkinliğidir.²⁷² O, bu tanıma açık şekilde belirtip “ruh yaşama gücüne sahip doğal bir cismin birinci yetkinliğidir” çıkarımında bulunur.²⁷³ Ruh, biçim anlamında (*kata ton logon*) varlık, yani cismin ne olduğudur.²⁷⁴

²⁶⁷ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 402a.

²⁶⁸ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 412b.

²⁶⁹ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 403a; Oliver Primavesi - Christof Rapp, *Aristoteles*, çev. Barış Yiğit (İstanbul: Runik Kitap yayınları, 2021), 83.

²⁷⁰ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 405b11.

²⁷¹ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 406a12.

²⁷² Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 412a11; Primavesi - Rapp, *Aristoteles*, 85.

²⁷³ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 412a20.

²⁷⁴ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 412b9.

Aristoteles ruh-beden ilişkisini varlık anlayışının temeli form-madde ilişkisi içinde birliktelikle ele alır ve bunları farklı iki tözmüş gibi düşünmez. O, organik varlıklardaki, ruhların durumunu “Bütün ruhlara ortak bir şey söylemek gerekiyorsa, bu organik doğal bir cismin birinci yetkinliği olacaktır. Dolayısıyla balmumu ile şeklin, genel olarak da madde ile onun maddesi olduğu şeyin (form) bir olup olmadığı gibi, ruh ile bedenin bir olup olmadığını araştırmaya gerek yoktur” düşüncesinde açık şekilde belirtmiştir.²⁷⁵ O, ruh hakkında söylenilmesi gereken esas şeyin yetkinlik olduğunu belirtir. Aristoteles varlığı ay altı âlemde madde-form ilişkisi içinde değerlendirmekte ve aynı görüş ruh-beden ilişkisi hakkında da korunmaktadır.

Aristoteles düşüncesinde ruh-beden ilişkisi değişime dayanan hilomorfizm şeklindeki madde-form ilişkisine dayanır. Şöyle ki Aristoteles düşüncesine göre (I) değişim vardır; (II) değişimin olmasının zorunlu bir koşulu madde ve formun olmasıdır, (III) öyleyse madde ve form vardır argümanı içinde işler. Ruh ise bedenin formudur. Aristoteles düşüncesinde “X maddedir” denildiğinde formun edinilmesi ve yitirilmesindeki değişimin altında yatan şey; X formdur denildiğindeyse madde tarafından değişim sürecinde edinilen veya yitirilen belirgin özellik kastedilir. Sonuçta hilomorfizm denilince sıradan fiziksel nesneler, madde ve form bileşikleri anlaşılacaktır.²⁷⁶ Bu bağlamda madde ve form öğretisine dayanan teori ruh ve beden ayrılmazlık ve birliğini ortaya çıkarmaktadır. Ancak onda ölü beden aslında bir beden olmadığı düşüncesi, görme yitirilirse gözün “taş bir göz” ya da çizilmiş bir göz düşüncesinde de görüleceği üzere beden ve göz’ün ontolojik değerinin belirlenmesinde olduğu gibi ruh beden hilomorfizmiyle ilişkili sorunlara yol açabilecektir.²⁷⁷

Aristoteles’te ruh-beden içinde bir yetkinlikse bu yetkinlik canlılarda kendini nasıl var etmektedir? Aristoteles bu soruya cevabını canlılar sınıflaması içinde ruhun yetkinliklerini açık şekilde

²⁷⁵ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 412a20.

²⁷⁶ Christopher Shields, *Aristoteles*, çev. M. Masum Gökyüz (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 97-98.

²⁷⁷ Shields, *Aristoteles*, 420-426.

sınıflandırarak yapmaktadır. Aristoteles ruhlu ile ruhsuz ayrımının yaşamakla ilgili olduğunu düşünür. O, açıkça “Ruh yaşamamızı ve duyumsamamızı ilk anlamda sağlayandır: Bir madde ve taşıyıcı değil, bir logos ve biçimdir ruh” şeklinde tanımlar. Ruhu yetkinlikle tanımladığı yerdeyse yetkinliği “o güce, yani uygun maddeye sahip olanın (beden) içinde ortaya çıkan durumu olarak düşünür. O halde ruh olma gücüne sahip bir şeyin (beden) yetkinliği ve biçimi (logosu) dur.”²⁷⁸ Ruh bedeni hareket ettiren şeydir.²⁷⁹ Ruhun yetkinliklerini ise beslenme, duyumsama, akıl yürütme ve hareket şeklinde nitelemektedir. Bitkiler yalnızca beslenme gücüne sahip iken, hayvanlar beslenme, duyumsama ve hareket, insan ise akıl yürütme dahil hepsine sahiptir. Ruh bu sayılanların ilkesi olup bunlarla tanımlanmaktadır.²⁸⁰ Aristoteles’e göre tüm bu bahse konu yetiler hareket ettirilmiş olarak hareketi doğururlar.²⁸¹

Aristoteles doğanın tüm fenomenlerinin kendisine bağlı olduğu ruh kavramını önceler. Ruh kavramının en temel ve en doğal gerçeği, yaşamı ifade etmesidir. Aristoteles düşüncesinde her canlı varlığın yapısının analizi, felsefesinin biricik amacıdır. Aristoteles düşüncesinde bunu ruh sağlar. Aristoteles bu düşüncesini “*ruh kendini somut olarak yaşamda gerçekleştirmektedir*” sözünde açık eder.²⁸²

Aristoteles’e göre nasıl ki görme eylemi güneşin veya benzer kaynakların ışığına bağlı ise düşünme de sadece ilkesel olanın ışığıyla ve bunu olanaklı kılan ruhun gücüyle düşünür.²⁸³ Aristoteles canlılık yetisini ruha dayandırmış, ruhu da hayvan, bitki ve insanda farklı farklı işlevselliğe sahip olarak nitelemiştir. Buradan ölümle ilgili söylenebilecek en temel yargıysa “Canlılık ruhun bedenle ilintisiyle ilgili ise ölüm de ruhun bedendeki canlılığıyla ilintili kılınacaktır” olmalıdır.

²⁷⁸ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 414a4.

²⁷⁹ Aristoteles, *Hayvanların Hareketleri Üzerine*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 700b.

²⁸⁰ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 413b11; Primavesi - Rapp, *Aristoteles*, 83-91.

²⁸¹ Aristoteles, *Hayvanların Hareketleri Üzerine*, 701b,.

²⁸² Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), XII, 1071a.

²⁸³ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 430a.

Aristoteles düşüncesinde canlılık yaşamın en yüce şekli olup, Aristoteles onu enerji olarak tanımlar.²⁸⁴ Canlılık onda aynı zamanda hazların da doruğu olacaktır. Dolayısıyla yaşam, varlıkların nihai amacı da olacaktır. Yaşam böyle düşünüldüğünde canlıları hareket ettiren ilke şeklinde anlaşılmalıdır. Ruh, canlı varlıkların yaşam ilkesidir. Aristoteles düşüncesinde ruh ideal bir töz olmanın ötesinde doğa araştırmasında bilimsel ve biyolojik bir anlam taşır. Ruh, bitki ve hayvandan başlayıp insana kadar bütün organik varlıkların canlı olmasını sağlar. Dahası canlı olmanın ötesinde bu türlerin nihai gayesi olan türler, cinslerin hedefi, gerçekleşmesi ve öz içinde gerçekleşmesi ilkesidir. Ruh meşe palamudunun meşe ağacı olmasındaki gayesi içindeki doğal sürecin gerçekleşme ilkesidir. Ruh bu yönüyle doğanın ta kendisidir. Ruh, canlı varlıkları hedeflerine ulaştırmak için amaçları doğrultusunda onları sürekli hareket ettirir.²⁸⁵ Aristoteles canlılığın ereği olan bu ilkeyi “tüm canlılar için etkinliklerin en doğal olanı, kendisi gibi bir başka şey meydana getirmektir. Bir canlı bir canlıyı, bir bitki bir bitkiyi meydan getirerek mümkün olduğunca sonsuz ve ilahi olana katılacaktır. Ruh doğanın hareket ilkesidir.” Buradan bakıldığında onun Platoncu ruh anlayışından ayrıldığı en önemli nokta ortaya çıkacaktır. Platon’da ruh, özünde bedene aşkın iken Aristoteles düşüncesinde ruh, doğaya yani formunu aldığı varlık bedenine içkin ve ona hareket veren, cinsleri gayelerine ulaştıran nedendir.²⁸⁶ Yani ruh doğal bir beden formu ve aktüalitesidir.

Aristoteles doğa düşüncesinde canlılıkta hareketin önemine temastan sonra ölüm nedir? Ruhun bedenle ilintisi ve doğanın bütünselliği içinde ölümün gerçekliği nasıldır? Dahası onda canlıların hareketi algıya dayalı hareketse ölüm nasıl bir harekettir? Ya da ölüm bir hareket değil midir? Doğanın gerçekleşmesindeki bütünsellik içinde nihai gayede ölümün anlamı nedir? Doğanın bütünselliği içinde bireylerin bütün içindeki tikel ölümlerine değer yüklemek ne kadar anlamlıdır? Bunlar cevap bulunması gereken sorulardır.

²⁸⁴ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 430a.

²⁸⁵ Aristoteles, *Fizik*, 199b15.

²⁸⁶ Hasan Hüseyin Akkaş, “Aşkıncılıktan İçkinciliğe 15 Temmuz 2016 Sonrası Türkiye’de Demokrasi, Sosyal Sermaye, Sivil Toplum ve Sosyal Hareketler”, *Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi IV*, 2017, 460-462.

Aristoteles düşüncesinde ölüm ruhun yetkinliğini kaybetmesi sonucu bedenın işlevsizleşmesidir. Yani maddesel olarak hareketin gereği bedenın bozuluşa uğramasıdır. Aristoteles karşıtlar arasında özdeki karşıtların değışmesi ile oluş ve bozuluşu birbirinden ayırmaktadır.²⁸⁷ Karşıtlar arasındaki değışmeye ise niceliksel olduğunda büyüme ve küçülme, yere göre olduğunda yer değıştirme, hal ve niteliğe göre olduğunda ise başkalaşma olmaktadır. Bir diğer deyişle özün hallerindeki bedenın iyileşme ve hastalanması, insanın kültürlü ve kültürsüz olma durumuna başkalaşma demektedir. Öte yandan değışim sonucu hal ve ilineği taşıyan bir bütün kalmadığında, bir şeyin oluşu ve başka bir şeyin bozuluşu söz konusudur. Madde oluş ve bozuluşu kabul eden taşıyıcıdır.²⁸⁸ Aristoteles düşüncesinde bedenın canlılığını yitirmesiye oluşmuş bedenın bozuluşudur. Çünkü bedene canlılık özelliğini veren ruh yetilerini kaybetmektedir. Onun düşüncesinde canlılığını kaybeden bedenın heykel bir bedenden farkının olmadığı fikri de ölümün bedenle ilgili ve maddede gerçekleşen bozuluş olduğú düşüncesini anımsatmaktadır. Bir şeyin mutlak anlamda oluştuğu ve bozulduğu durumlarda bir şey baki kalmaz sözü de aynı olguya vurgu yapar.²⁸⁹

Aristoteles ruhu bedenın canlılığın gerçekleştiği durum gördüğú için hayvanların (canlıların) bedenlerinin işlevi üzerinde durmuştur. O hayvanların bütün kısımlarını tepeden tırnağa takip ederek bir sonuca varmak ister. Kafatası, beyin, boyun, kalp, deri, ilik, süt vb. bir hayvana özgü karakteristik özelliklerden ne varsa ele alınır. Sonra hayvanların birçok hareket türünü, üremesini, hareketini, nefes almasını, ölmesini vb. kendisine konu edinir. Ona göre ebeveynine benzemeyen bir çocuk zaten bir bakıma canavar olup, cinsten ayrılmıştır. Her bir cinsin ereği kendi cinsine benzeyen canlılar üretmelidir.²⁹⁰

Aristoteles ölümü bedende ruhın algılamasını ele aldığı bölümde de ele almaktadır. Canlıların ve insanın algılamasında dört

²⁸⁷ Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 319b5.

²⁸⁸ Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, 319b5.

²⁸⁹ Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, 321a.

²⁹⁰ Michel Crubellier - Pierre Pellegrin, *Aristoteles, Filozof ve Bilme Meselesi*, çev. Burag Garen Beşiktaşlıyan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 257-258.

çift olgunun önemli olduğunu belirler ve bunları uyanmak ve uyumak, gençlik ve ihtiyarlık, nefes almak ve nefes vermek, yaşam ve ölüm şeklinde sınıflar.²⁹¹ Aristoteles bu algıları araştırmanın, doğa felsefecisinin görevleri arasında olduğunu belirler. Doğa felsefecisi sağlık ve hastalığı da araştırmalıdır. Çünkü bunlar canlı varlıklarda görülen olgulardır. Bu sayılan şeyler aynı zamanda hem ruhta hem de bedendedir. Çünkü hepsine algı eşlik etmektedir ve algının sonucudur. Bazıları algının heyecanıdır, bazıları algı durumlarıdır, bazıları algıyı korur ve saklar, bazıları algı eylemini sonlandırır ya da algı yetisini zedeler. Algı ise ruhun içinde beden aracılığıyla gerçekleşir. Canlılar eğer canlı iseler algıya sahip olmalıdırlar. Bu sayede canlılar cansızlardan ayırt edilirler.²⁹² Buradan bakıldığında Aristoteles düşüncesinde ölüm denildiğinde ilk olarak canlının algı yetisinin sonlanması ve bu işlemin doğa düşüncesinde canlı türlerde ruh ve bedende birlikte gerçekleşen eylem olması akla gelir.

Aristoteles karışıklıkların aynı beden bölgesinde meydana geldiği kanaatindedir. Uyuma ve uyanmanın incelendiği bölümde uyumak ve uyanmanın karışık olduklarını uykunun uyanık olma durumunun olmayışı olduğunu söyleyip, karışıklıkların da sağlık-hastalık, güzellik-çirkinlik, güç-zayıflık, görme yeteneği-körlük vb. olduğu üzere aynı olay ve cisimde ortaya çıktıklarını ve aynı öznenin çeşitleri olduklarını belirtir.²⁹³ Yaşam ve ölümün de canlılarda karışıklık içinde gerçekleştiği düşünülüğünde ölümün özünde de ruh ve bedene ait bir şey olmalıdır.

Aristoteles bedeninin devamlılığı için yaşamı amaç edinir. Ölmek için yaşamın sürdürülmesi gerekir. Uyanıklık durumunda, uyumamanın canlıların canlılıklarının devamını sağlamak için gerekli olduğunu düşünür. Canlılık için onda uyanık kalmak amaçlanmakta, bedeninin en önemli amaçları olan algılama ve düşünmenin her canlı için nihai gaye olduğunu düşünmektedir. Uyumak ve uyanık olmanın temeli harekete dayalıdır. Canlılığı sağlayacak olan harekete dayalı

²⁹¹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, çev. Elif Günçe (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003), 436b.

²⁹² Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 4377a.

²⁹³ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 454a.

algılama ve düşünmedir. Ölüm canlılarda hareketin (algılama, düşünme vb.) sonlanmasıdır.

Aristoteles'te felsefenin temeli hareket olduğuna göre canlılarda duyu algısının ve hareketin kaynağı nedir? Aristoteles vücut sıcaklığını ve buna dayalı hareketler olan uyku ve uyanıklığı kanın hareket durumunu sağlayan kalp organında arar. Aristoteles kalbin bedende yaşamı sağlayan hareket merkezi organı olduğu düşüncesindedir. Ruh, hareket aracılığıyla bedende hareketi sağlamakta, bedenin merkezi ise kalp olmaktadır. O, bu hususu “Bir hayvanın yapısını çok iyi kanunlarla yönetilen bir kente benzetebiliriz. Kentte de bir kere düzen kurulduğunda her olayı izleyen özel bir yöneticiye gerek duyulmaz. Çünkü böylesi bir toplumda her insan kendi doğasına uygun biçimde verilmiş görevi yerine getirir, işler bu mantığa göre yürür, hayvanlardaysa aynı şey doğa aracılığıyla yürür” söylemiyle açıklar. O, metnin devamında hayvanın her organında ya da bölümünde bir ruhun olmasına gerek olmadığını ve ruhun bedeni yürüten merkez konumunda olduğunu düşünür.²⁹⁴ Onda bedenin merkeziyse kalptir. O, canlıların hareket veren *pneuma*'ya sahip olduklarını ve ancak bununla hareket edebildiklerini söylemektedir.²⁹⁵ *Pneuma*'nın kalpte yer almasının zorunlu olduğundan bahseder. Aristoteles *pneuma*'yı hava, nefes, yel gibi anlamlarının yanı sıra kendisinden yıldızların yapıldığı ögeye terkip ve teşekkül itibarıyla benzeyen doğuştan gelen sıcak, köpüklü bir töz türü olarak nitelemektedir. *Pneuma*, yürekten (kalp) başlayarak yürür. Fonksiyonu fiziksel organlar ile ruh arasındaki duyum ve hareket bağıni tesis etmektir. *Pneuma* nihai gaye için spermada hazır bulunup, döl verenden onun döllerine (dışı) beslenme ve duyum ruhunu aktarmaktadır.²⁹⁶ Yukarıdaki nitelemelere bakıldığında türlerde spermayla aktarılan *pneuma*'nın canlılarda işlevsizleşmesinin canlılığa hiç başlamama olarak görüleceğidir.

Aristoteles'in düşüncesinde bedenin büyümek için besin alması, aldığı besinleri de sindirmesi gerekmektedir. Besinin en son oluşturduğu şey ise kan maddesidir. Aristoteles düşüncesinde ara

²⁹⁴ Aristoteles, *Hayvanların Hareketleri Üzerine*, 703a.

²⁹⁵ Aristoteles, *Hayvanların Hareketleri Üzerine*, 703a; Lloyd, *Aristoteles*, 73-774.

²⁹⁶ Peters, Francis E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 305-306.

durum olan uyku, organın rastgele bir işlevsizliği olmayıp bedende boğulmanın da bir türüdür. O, uykuyu işlevi bozulmuş algı yetersizliği olmanın ötesinde bedenin almış olduğu besinle içine düştüğü durumdan hareketle bedenin yukarı kısımlarına doğru yönelen buharlaşma durumu olarak görmektedir. Kalpte başlayan ve bedenin yukarı kısmına yönelen ve kanla gelen buharlaşma tıpkı yağmurda olduğu üzere ne zaman soğuyup aslı durumuna (kalbe) dönerse, yani bedeni normalleştirirse algı ve uyanma durumu da o zaman gerçekleşmektedir. Ancak Aristoteles canlının canlılığını sürdürmesi için uykunun olması gerektiğini düşünür. Aristoteles uykuyu canlılık için gereken bir algı durumu olarak gördüğüne göre uykudan daha fazlası olan ölüm, besinle oluşan kanın oluşturduğu kalpten çıkan sıcak havanın bedende bahse konu döngüsellliği ve buharlaşma hareketini sağlayamamasıdır.

Aristoteles canlılığı biyolojik bir olgu görüp yaşam ve ölümü varlık felsefesindeki izahının yanında biyolojik bir bakışla da ele alır. Aristoteles'in canlılığı ele alması biyolojik veriler sağlamış olsa da özünde tasvir edip anlamaya çalıştığı şey canlı dünyanın ereksel nedenini kavramaya yöneliktir.²⁹⁷ Canlılığı canlılardaki doğal etmenlerle açıklar. Canlı cisimlerin maddesini sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve ıslaklık olarak belirler. Canlı varlıklarda canlılığın yani yaşamın doğasının ıslaklık ve sıcaklık, ölümün doğasının ise kuruluk ve soğuk olduğunu belirtir. İşte bu nedenle canlıların yaşlandıklarında kuruduklarını yani ıslaklığın azaldığını söylemektedir. Onda ıslak olan bedensel olarak küçük de değildir çünkü bedensel küçüklük kolay kurumaya neden olacaktır. Bu bağlamda büyük hayvanlar ve bitkiler daha uzun yaşarlar. Canlıların yaşamı sadece ıslaklığa bağlı olmayıp bedende sıcaklık da dengeli olmalıdır.²⁹⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere Aristoteles'te kuruma ve soğuma ölüm olacaktır. Açık şekilde görülmektedir ki Aristoteles ölümü reel dünyanın gerçekliği içinde rasyonalist bir bakışla izah edip metafizik anlam yüklemekten kaçınmaktadır.

²⁹⁷ Crubellier - Pellegrin, *Aristoteles, Filozof ve Bilme Meselesi*, 241.

²⁹⁸ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 466a.

Aristoteles yaşamın neliğini belirledikten sonra bunun nasıllığını da anlamak ister. Bu noktada Aristoteles mantık anlayışında varlık cinsi içinde türler ayrımına gitmektedir. O varlığın ya canlı ya da cansız olabileceğini eğer bir varlık hayvan ise canlı olması gerektiğini, çünkü her yaşayanın mutlaka hayvan olmayacağını belirtir. O, bitkilerin de yaşadığını ama algılarının ve özellikle de duyu algılarının olmadığını ifade eder. Duyu algısı hayvanı, hayvan olmayandan ayıran şeydir. Bu bağlamda düşünersek bitkinin ölmesi onun kurumasıdır.

Peki hayvanlarda bedeninin canlılığı nasıl sağlanıyor? Aristoteles düşüncesinde ölüm, varlık felsefesine bağlı şekilde biyolojik bir olgudur. Aristoteles düşüncesini değerlendirdiğimizde şunlar söylenebilir.

Aristoteles'in varlık düşüncesinde her şey harekete dayalı eylem halindedir. Aynı şekilde varlıklar dört neden ilkesine göredir. Ay altı alem, varlıkların arkesi anasır-ı erbaadan (toprak, su, hava, ateş) meydana gelmektedir. Aristoteles, canlı varlıkların da aynı şekilde dört arkeden oluştuğu düşüncesindedir. Ona göre canlıların büyük çoğunluğu topraktan olup (bitki), bazıları sudan (su hayvanları), havadan (kuşlar) ve ateşten oluştuklarını (kara hayvanları) söyleyerek ve her birini de yapısına uygun yaşama alanında konumlandırır. İnsanın da bir tür kara hayvanı olduğu düşünüldüğünde o, ateşten oluşmuştur. Onun düşüncesinde canlılık tümel olup hayvanların mutlak canlı olmaları gerektiği ama bitkilerin canlı olmakla birlikte duyu algılarının olmadığı düşüncesindedir.²⁹⁹

Aristoteles düşüncesinde yaşam için bedenin belirli bir sıcaklık içinde olması gerekmektedir. Aristoteles düşüncesinde bedene alınan besin sıcaklıkla işlenecektir. Bedende işlenen besin ise sıcaklığı artırdığından bedende soğutmaya da ihtiyaç duyacaktır. Çünkü sıcak olan beden soğutulmadığında sıcaklık kendi kendini yok edecek olup, yani ölüm gerçekleşecektir. Yaşam sıcaklıkla ilgili, ölümse soğukla ilintilidir.

²⁹⁹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 468a.

Aristoteles düşüncesinde gelişmiş hayvan bedenleri temelde üç ana bölüme ayrılıp üst, alt ve ikisinin arasında kalan göğüs şekliyle adlandırılan bölgelerden müteşekkildir. Üst kısım besini aldıkları yer, alt kısım besini dışarı attıkları yerdir. Ruhu ve bedeni besleyen ve onların devamlılığını sağlayan merkezi işleve sahip organsa kalptir.³⁰⁰ Kalp bedende kan dolaşımını sağlayıp gerek algının ruhsal işlevini gerekse beslenmenin sağlanması görevini üstlenmektedir. Yani kalp hem canlılığın hem de algıların merkezidir. Yaşam, bir tür sıcaklık olduğuna göre bunu sağlayan yer kalptir. Kalbin sıcaklığı sağlayamaması ölüme neden olacaktır. Aristoteles kalbin sıcaklığının devam etmemesi durumunun yani ölümün iki türlü gerçekleştiğini söyler. Bunlar boğularak ve söndürülerek ölmektir. Ateş kendisi biterse boğulmak, karşıtları acılığıyla olursa söndürülerek ölmektir. Her ikisi de aynı nedene dayalı olup, süreç yakıtın (besin) tükenmesi ve bedenin sıcaklık alamayıp devamlılığını sağlayamamasından ibarettir ki sonunda ateş (canlı) ölür.³⁰¹ Onun düşüncesinde insanın ateş elementinden oluştuğu düşünülürse ateşin ölmesi demek insanın ölmüş olması anlamındadır. İnsanda ölümün olmaması için sıcaklık belirli oranda muhafaza edilmelidir. Sonuçta Aristoteles düşüncesinde yaşam sıcaklık olup, ölüm sıcaklığın sonlanmasıdır.

Aristoteles düşüncesinde canlılığın devamı için solunum gereklidir. Solunumu biten canlı ölmüş demektir. Aristoteles akciğeri olan canlı varlıkların soluduklarını akciğeri olmayan hiçbir hayvanın da solumadığını söyler. Solumaksa nefes almak ve nefes vermek üzerine kurulu olup canlı varlıklar bunu ağız ve burunlarıyla yapmaktadır. Solunum içinse mutlaka boğaz borusunun olması gerekmektedir. Soluk almak ve vermenin yaşam ve ölüm için gerekli olduğunu ifade eder. Zira ona göre canlılar soluyamazlarsa ölecektirler.³⁰² Soluma canlıda ölümü engelleyen ve bedende sıcaklığın devamını sağlayan işlevdir. Aristoteles insanın nefes alıp verme ve soğutma esnasında kan bakımından en zengin ve en sıcak akciğere sahip canlı olduğunu ve bu nedenle de canlılar arasında en

³⁰⁰ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 468b; Aristoteles, *Hayvanların Hareketleri Üzerine*, 703ab.

³⁰¹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 469ab.

³⁰² Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 472b.

dik duruşlu olduğunu ve bedeninin üst kısmını evrenin üst kısmına doğru kaldırmasının sebebinin bu olduğunu ifade eder.³⁰³

Aristoteles düşüncesinde yaşam canlılık içermekle ateşe ve ateşin devamlılığına dayanmaktadır. Ateşin bedeni terk etmesi ölüme neden olmaktadır. Bedenin yaşamı sürdürmesi için besine ihtiyaç duyması gerekecek, alınan besin bedende daha fazla sıcaklığa neden olacağından soğutulması gerekecektir. Ateşin bedende fazla olması durumunda da ölüm gerçekleşeceğinden aynı zamanda bedenin soğutulması gerekecektir. Soğutma işlevini kalp ve akciğeri olan hayvanlar (insan) solunum aracılığıyla yapacaktır. Aristoteles düşüncesinde canlı varlıklarda canlılık gerekleri işlevini gerçekleştirirse yaşam, aksi durumda ölüm gerçekleşecektir.

Sonuç olarak Aristoteles düşüncesinde ölüm hakkında diyebiliriz ki;

Aristoteles düşüncesi doğanın araştırılmasına dayanır.

Doğanın hareketi dört arkenin oluş ve bozuluş süreçlerine dayanır.

İnsanın doğumundan ölümüne kadarki süreç doğanın oluşum sürecindeki oluşmasının edinilmesinde ortaya çıkar.

İnsan form ve madde ilişkisi gereği beden ve ruhun ayrılamaz bütünlüğünden oluşur. Ruh bedenın formudur. Ruhun bedenden ayrılması durumunda bedenın heykelden farksız olacağından dolayı ikisi ayrı düşünülemez.

Ruh beden ilişkisi bağlamında ölüm bedenın canlılık yetisi olan ruhun bedenden ayrılması ve bedenın canlılık özelliklerini kaybetmesidir.

Oluş bozuluş ilkesi içinde düşünürsek ölüm, bedenın (ateş) karşıtı olan bozuluşa (toprak) değişmesidir.

Bir biyolojik hal olarak ölüm insanın ateş ve sıcaklığının işlevini kaybetmesi, bedendeki canlılığın nedeni ateşin devamlılığının sağlanamamasıdır.

³⁰³ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*, 477a.

Düşünce tarihinde iki karşıt düşünceyi geliştiren Platon ve Aristoteles'in felsefeleri bağlamında ölümü değerlendirirsek Platon ruh-beden ilişkisi içinde bedeni bu dünyada geçici ve ruhu asıl kabul edip; ölümle birlikte ruhun bedenden ayrılması fikriyle felsefi düşünceyi metafizik alana kaydırırken tam karşıt şekilde Aristoteles ise varlık anlayışı içinde ölümü harekete dayanan biyolojik bir devinimle açıklayıp ölüm hakkında metafizik alanda düşünce üretme yoluna gitmemiştir. Diğer bir deyişle Aristoteles canlılardaki ölümün gerçekliğini tam bir gerçekçilik ve bilimsellikle anlamak istemiştir.

SONUÇ

Antik Yunan medeniyetinde ölüm düşüncesi, mitolojik düşünceden başlayarak felsefe, şiir ve tiyatro gibi çeşitli alanlarda ele alınmış ve farklı açılardan işlenmiştir. Yunanlı ozanlar Homeros ve Hesiodos, ölüm temasını eserlerinde ele alarak, bu olguyu farklı yönlerden incelemişlerdir. Ölüm hem varlığın oluş ve bozuluşunu irdellemek bağlamında fiziğin konusuna konu olarak bilimsel düzlemde, hem de insanın yaşamının sonlanması betimlenmesi noktasında psikolojik ve sosyolojik düzlemde tahlil edilerek ele alınmıştır.

Yunanlı insan ölümü yadsımış ve yaşamın değerini öne çıkarmıştır. Eğer Yunan insanı bir şeyi tercih edebilseydi yaşamın canlılığının sürdüğü gün ışıktan olabildiğince faydalanma onun için tercihte her zaman en temel ilke olacaktır. Ortalama bir Yunanlı her daim yaşama ve onun güzelliğine vurgu yapar. Hiç ölmeyecekmişcesine gün ışığının canlılığını her gün tatmak ister. Yunan yaşamı sever ancak ölümün de farkındadır. Ölüm gerçekliğini bilir. Ölüm gerçekliği içinde *madem öleceğiz o halde şu fani dünyayı olağanca hazlarıyla yaşayalım* tavrı içindedir.

Yunan tragedya yazarlarında ölüm, acının derinliğini ortaya koymak için en etkili araçlardan biri olarak kullanılmıştır. Hakikatin gerçekliği halka ölümle sunulur. Tragedya kişilerinin peşinde koştuğu baht dönüşümlerinin ulvi ve yüce hakikatleri ölümle gerçekleşir. Bazen bireyler Aias ve Antigone'de olduğu üzere amaçları uğruna bile isteye ölümlerine koşarlar. Kahramanlar kendisine, halka ve polise yabancılaşarak ve polisten koparak gerçekliği ölümle yakalamak isterler. Bazen de ölüm Oidipus'ta söz konusu olduğu üzere yaşanan acıların ödülü olarak mistik bir bağlamda gerçekleşir. Aiskhylos ve Sophokles'in eserlerinde ölüm, ulvi ve yüce bir anlama sahipken, Euripides'in eserlerinde sıradanlaşır ve halkın sıradan insanların ihtiraslarının bir parçası haline gelir. Tiyatronun diğer parçası olan komedyada gülünç olanın anlatılmasında ölüm teması tragedyalardaki

kadar yoğun işlenmemiştir. Ölümün acı yüzünün komiğin gülünçlüğüyle tezat oluşturması, ölüm temasının komedyada yer bulmamasına yol açmış olabilir.

Presokratik düşüncenin akıllı ve bilimi önceleyen yönü, ölüm fikrini de akılcı ve maddeci düzlemde, maddenin oluş ve bozuluşuyla izah etmek istemiştir. Bu bağlamda da ölümü maddenin yani bedenin değişmesi üzerinden açıklamak istemiştir.

Ölümü maddenin ötesine taşıyıp, ruh ve beden ikili tözleri ayrımıyla ölüme düalist boyut kazandıran düşünürler Pythagorascılar olmuştur. Ondan etkilen Platon'da da aynı fikir korunmuştur. Ruhun iyiyi yakalayınca kadar farklı bedenlerde reenkarne olması fikri her iki düşünür de de karşımıza çıkmaktadır. Reenkarnasyon sürecindeki olgunlaşmada ruhun girdiği bedenler onun mezarlarıdır. Bu düşünürlerde beden geçici ve ruh asıl olup ölüm denilen şey bedenden ölümsüz ruhun ayrılmasıdır. Yunanlıların genelinde rastladığımız *yaşamdan olabildiğince tat alma* düşüncesine uzak kalmıştır. Bir diğer söylemle yaşamın güzelliğini bedene ve insana yabancılaştırmıştır.

Aristoteles'in ölüme dair değerlendirmesi, realist bir filozoftan beklendiği şekildedir. Ölümü doğa araştırmasında kavranılması gereken bir hareket olarak düşünür. Ruhun varlığını öne sürse de ondaki ruh, bedenden ayrı bir töz olmadığı gibi, canlılarda bedende hareketin dayanağıdır. Bedende gerçekleşen ölümü canlılığın sonlanması bağlamında anlamak istemiştir. Ruh, yaşama sahip bir canlının yetkinliği durumudur. Ölüm ise bu yetkinlik durumunun sonlanmasıdır.

KAYNAKÇA

- Adam, James. *Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Aiskhylos. *Oresteia, Agamemnon, Adak Sunucular, Eumenidler*. çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010.
- Aiskhylos. *Persler*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2015.
- Aiskhylos. *Tebai'ye Karşı Yediler*. çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2012.
- Aiskhylos. *Zincire Vurulmuş Prometheus*. çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Akkaş, Hasan Hüseyin. “Aşkıncılıktan İçkinciliğe 15 Temmuz 2016 Sonrası Türkiye’de Demokrasi, Sosyal Sermaye, Sivil Toplum ve Sosyal Hareketler”. *Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi IV*, 2017.
- Akkaş, Hasan Hüseyin. “Maturidi ve Locke Düşüncesinde İnsan Hakları”. *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar*. ed. Kaya Ağın. İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2022.
- Akyüz, Yakup. “Yunan Trajedilerinde Çılgınlık ve Delirme Olgusuna Bakış”. *Tabula Rasa* 38 (2022), 16-36.
- Akyüz, Yakup. *Yunan Trajedilerinde İnsanın Kaderi*. İstanbul: Kardelen Yayınları, 2018.
- Akyüz, Yakup - Altıparmak, Enes. “Antik Yunan Mitolojisinde Ateşin Kökeni ve Akıl İlişkisi”. *Dört Öge* 2/23 (2023), 5-95.
- Akyüz, Yakup - Dalkılıç, Bayram. “Organon ve Novum Organum’da Tümevarım Yöntemi”. *Hikmet Yurdu Düşün Yorum Sosyal Bilimler Dergisi* 10/20 (2017), 25-50.
- Alan, Ebubekir. *Doğa Felsefesinin Üç İlkesi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Alan, Ebubekir. “The Third Part of The Studies on Arche: The Principle of Law”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65/2 (2024), 599-626.
- Altıparmak, Enes. *Mythos’tan Philosophia’ya Logos’un İmkânı*. ed. Yakup Akyüz. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2024.
- Apollodoros. *Bibliotheka*. çev. Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayıncılık., 2020.

- Arıcı, Oğuz. “Antik Yunan Tragedyası’nın Metafiziği”. *Cogito* 54 (2008), 1-8.
- Aristophanes. *Bariş*. çev. Azra Erhat. Remzi Kitabevi, 1993.
- Aristophanes. *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar*. çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Aristophanes. *Kadın Mebuslar*. çev. Erman Gören, Eser Yavuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Aristophanes. “Kömürçüler”. çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu. *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Aristophanes. *Kurbağalar*. çev. Elif Kayalar. İstanbul: Yaba Yayınları, 2006.
- Aristophanes. “Kuşlar”. çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat. *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Aristophanes. *Lysistrata Kadınlar Savaşı*. çev. A. Erhat, S. Eyüboğlu. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.
- Aristoteles. *Doğa Bilimleri Üzerine, Parva Naturalia*. çev. Elif Günçe. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003.
- Aristoteles. *Fizik*. çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Aristoteles. *Hayvanların Hareketleri Üzerine*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Aristoteles. *Nikhamakhos’a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2011.
- Aristoteles. *Oluş ve Bozuluş*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Aristoteles. *Poetika*. çev. İsmail Tunalı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Aristoteles. *Retorik*. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.

- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1995.
- Ayata, Ali. “Küreselleşme Bağlamında Güvenlik Politikalarının Değişimi ve Türkiye”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 63 (2017).
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Baudrillard, Jean. *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- Berke, Zeynep. *Mitolojiden Felsefeye Antik Yunan’da Ruh ve Ölümsüzlük*. Ankara: İKSAD Yayınları, 2020.
- Bettini, Maurizio. “Kader”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Antik Yunan*. ed. Umberto Eco. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Bonnard, Andre. *Antik Yunan Uygarlığı I, İlyada’dan Parthenon’a*. çev. Kerem Kurtgözü. İzmir: Evrensel Basım Yayın, 2004.
- Bonnard, Andre. *Antik Yunan Uygarlığı II, Antigone’den Sokrates’e*. çev. Kerem Kurtgözü. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2004.
- Bonnard, Andre. *İnsan ve Tragedya*. çev. Yaşar Altan. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2006.
- Bradatan, Costica. *Fikirler İçin Ölmek Filozofların Tehlikeli Hayatları*. çev. Kübra Oğuz. İstanbul: Can Yayınları, 2018.
- Budge, E. A. Wallis. *Mısır Mitolojisinde Ölümler Kitabı*. İstanbul: Erasmus Yayınları, 2019.
- Burnet, John. *Erken Yunan Felsefesi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2013.
- Capelle, Wilhelm. *Sokrates’ten Önce Felsefe*. çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Pencere Yayınları, 2016.
- Cartlege, Paul. *Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi*. çev. Kıvanç Tanrıyar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Cornford, F. Macdonald. *Sokrates’ten Önce ve Sonra*. çev. Ufuk Can Akın. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003.
- Cornford, F.M. *Yunan Dini Düşüncesi Homeros’tan İskender’in Çağına*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021.

- Crubellier, Michel - Pellegrin, Pierre. *Aristoteles, Filozof ve Bilme Meselesi*. çev. Burag Garen Beşiktaşlıyan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Çinpolat, Salih. *Nartlar Karaçay-Malkar Mitolojisinde İmgeler ve Simgeler*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Dalkılıç, Bayram - Akyüz, Yakup. *Aristoteles ve Bacon'a Göre Tümevarım*. İstanbul: Kardelen Yayınları, 2017.
- Dalkılıç, Bayram ,Akyüz,Yakup. "Platon Felsefesinde Yabancılaşma Sorununa Giriş Denemsi". *Hikmet Yurdu Dergisi* 11/21 (2018), 9-27.
- Detienne, Marcel. *Arkaik Yunan'da Hakikatin Efendileri*. çev. Adem Beyaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlk Şekilleri*. çev. İzzet Er. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Dürüşken, Çiğdem. "Antikçağ'da 'Psyche' Kavramına Genel Bir Bakış I". *Felsefe Arkivi* 29 (2013).
- Elmalı, Osman, Özden, Ömer. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul, 2016.
- Euripides. *Alkestis*. çev. A. Hamdi Tanpınar. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1964.
- Euripides. *Bakkhalar*. çev. Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Euripides. *Elektra*. çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2013.
- Euripides. *Hippolitos*. çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2015.
- Euripides. *İphigenia Aulis'te*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Euripides. *Medea*. çev. Metin Balay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2014.
- Euripides. *Troyalı Kadınlar*. çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2014.
- Ferry, L. *Gençler İçin Yunan Mitolojisi*. çev. Murat Şen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2023.
- Fortacı, Talha. *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022.
- Friedell, Egon. *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*. çev. Necati Aça. Ankara: Dost Kitabevi, 2011.

- Girard, Rene. *Şiddet ve Kutsal*. çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.
- Guiot, G. - Caire, L. “Archaeo Epitaph”. 34-37. Torino, 2016.
- Güven, Abdullah Muaz. *Sahabe-i Kiramın Peygamber Efendimize Mersiyeleri*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2017.
- Hegel, G.W.F. *Anahatlarıyla Tüze Felsefesi ya da Doğal Hak ve Politik Bilim*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2013.
- Hegel, G.W.F. *Tinin Görüngübilimi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2015.
- Hentsch, Thierry. *Hakikat Ya Da Ölüm Batı Anlatı Geleneğinde Ölümsüzlük Anlayışı*. çev. Bilal Baş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Herakleitos. *Fragmanlar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Hesiodos. *Theogonia&İşler ve Günler*. çev. Azar Erhat - Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Hmeros. *İlyada*. çev. Azra Erhat - A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Hmeros. *Odyseia*. çev. Azra Erhat, A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014.
- Kaya, Mahmut. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Kerenyi, Carl. *Yunan Mitolojisi, Tanrılar, İnsanlar, Kahramanlar*. çev. Oğuz Özügül. Say Yayınları, 2018.
- Kerenyi, Karl. *Prometheus, İnsan Varoluşunun Arketip İmgesi*. çev. Tacıbaht Türel. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Kitto, H. D. F. *Yunan Tragedyası*. çev. Deniz Türker. İstanbul: Alfa Yayınları, 2024.
- Kitto, H.D.F. *Yunanlar*. çev. Ayşegül Yurdaçalış. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Koç, Turan. *Ölümsüzlük Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Kott, Jan. *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*. çev. Ayşe Selen. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006.
- Kranz, Walter. *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*. çev. Suad Y. Baydur. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

- Kranz, Walther. *Antik Felsefe*. çev. Suat Y. Baydur. İstanbul: Cinius Sosyal Yayınlar, 2014.
- Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. çev. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Latacz, Joachim. *Antik Yunan Tragedyaları*. çev. Yılmaz Onay. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2006.
- Lloyd, G:E.R. *Aristoteles*. çev. Aylin Kayapalı. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2014.
- Lurye, Solomon. *Gülen Filozof Demokritos*. çev. Belkıs A. Korkmaz. Ankara: Etkin Yayınevi, 2015.
- Mansel, A. M. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi., 1999.
- May, Todd. *Ölüm, Felsefî Bir Deneme*. çev. Emre Keser. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Most, G.W. *From Logos to Mythos. From Myth to Reason?* ed. Richard Buxton. New York: Oxford University Press, 1999.
- Naquet, Pierre Vidal. *Homer'ın Dünyası*. çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Nietzsche, Friedrich. *Tragedyanın Doğuşu*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021.
- Nietzsche, Friedrich. *Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans*. çev. Mahmure Karaman. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Özdemir, Mustafa. *Anadolu Toplumsallığında Dini Metin ve İrfan Görüngüleri*. Konya: Çimke Yayınları, 2022.
- Paksoy, Banu Kılan. *Tragedya ve Siyaset*. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2011.
- Parmanides. *Doğa Hakkında*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000.
- Platon. *Gorgias*. çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.

- Platon. “Kharmides ya da Bilgelik Üstüne”. çev. Tanju Gökçöl. *Diyaloglar*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Platon. *Menon*. çev. Ahmet Cevizci. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1989.
- Platon. *Phaidon*. çev. Ahmet Cevizci. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1989.
- Platon. *Phaidros*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Platon. “Protogoras”. çev. Tanju Gökçöl. *Diyaloglar*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Platon. *Sokrates’in Savunması*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.
- Platon. *Timaios*. çev. Erol Güney - Lütü Ay. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1997.
- Platon. *Yasalar*. çev. Candan Şentuna - Saffet Babür. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2020.
- Poole, Adrian. *Trajedi*. çev. Hakan Gür. Ankara: Dost Kitabevi, 2013.
- Popper, Karl. *Açık Toplum ve Düşmeleri, Platon*. Ankara: Liberte Yayınları, 2008.
- Primavesi, Oliver - Rapp, Christof. *Aristoteles*. çev. Barış Yiğit. İstanbul: Runik Kitap yayınları, 2021.
- Rohde, Erwin. *Psyche, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- Ross, W. David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Saraç, Celal. *İyonya Pozitif Bilimi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2002.
- Shields, Christopher. *Aristoteles*. çev. M. Masum Gökyüz. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.
- Silifke, Ahmet Faruk. “Bilinç, Benlik ve Özgür İrade Ekseninde Bir Anlaşmazlık: Saf Süre İndeterminizminin Özgürlükle Uyuşmadığına Dair Nurettin Topçu’nun Bergson’a Yönelik Eleştirileri”. *MetaZihin - Yayıp Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi* 1/1 (2018), 77-121.
- Silifke, Ahmet Faruk. *İrade ve İndeterminizm Çatışması: Nurettin Topçu’da Bergson Eleştirisi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Sophokles. *Aias*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2018.

- Sophokles. *Antigone*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Sümer Kitabevi, 2013.
- Sophokles. *Elektra*. çev. Cüneyt Çetinkaya. İstanbul: Bordo&Siyah Yayınları, 2013.
- Sophokles. *Kral Oidipus*. çev. Cüneyt Çetinkaya. İstanbul: Bordo&Siyah Yayınları, 2012.
- Sophokles. *Oidipus Kolonosta*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010.
- Sophokles. *Philoktetes*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Sophokles. *Trakhisli Kadınlar*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2010.
- Stone, Isidor Feinstein. *Sokrates'in Yargılanması*. çev. Mehmet Atalay. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Tannenbaum, Donald - Schultz, David. *Siyasi Düşünce Tarihi*. çev. Fatih Demirci. Ankara: Adres Yayınları, 2008.
- Tekin, Serdar. “Adalet, Pratik, Akıl, Eylem: Antigone”. *Siyasalin Peşinde, Dünyaya Tragedyalarla Bakmak*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Thomson, George. *Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler İlk Filozoflar*. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınevi, 1988.
- Thomson, George. *Tarih Öncesi Ege II*. çev. Celal Üster. İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.
- Thomson, George. *Tragedyanın Kökeni*. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.
- Thukydides. *Peloponnesos Savaşları*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.
- Vernant, Jean Pierre, Naquet, Pierre Vidal. *Eski Yunanda Mit ve Tragedya*. çev. Sevgi Tamgüç, Reşat Fuat Çam. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Wilson, Emily. *Sokrates'in Ölümü*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Yunus Emre. *Divan*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Zimmermann, Bernhard. *Antik Yunan Komedyaları*. çev. Ayşe Selen. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları, 2017.